

Л. М. Білозерська

*Ангел наш добрий –
мати Софія*

Умань
ВПЦ «Візаві»
2016

УДК 821.161.2
ББК 84(4Укр)6
Б61

Білозерська Л. М.

Б61 Ангел наш добрий - мати Софія / Л. М. Білозерська. –
Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2016. – 112 с.

Той, хто візьме до рук оцю книжку, прочитає її неодмінно. Тут немає сюжетних хитросплетінь та особливих претензій на художні відкриття, але є те, без чого не буває більш-менш значущого прозового твору. Тут є доля людини...

УДК 821.161.2
ББК 84(4Укр)6

© Білозерська Л. М., 2016

Євангеліє від Любові

Той, хто візьме до рук оцю книжку, прочитає її неодмінно. Тут немає сюжетних хитросплетінь та особливих претензій на художні відкриття, але є те, без чого не буває більш-менш значущого прозового твору. Тут є доля людини.

Любов Білозерська поставила перед собою просту, та вочевидь сокровенну мету – описати історію свого роду на тлі тих драматичних подій, які пережила Україна впродовж останнього сторіччя. Війни, голод, розруха, злидні, постійна боротьба за існування, за святе право жити на своїй землі. Жити навіть не в розкоші, не в якомусь особливому достатку, а в тяжкій щоденній праці, вимолюючи у Господа лише «хліб наш насущний».

В центрі оповіді – образ Матері Софії, що уособлює найсвітліші риси української жінки. І то не лише такі традиційні чесноти, як щедрість, доброта, щирість, а навіть жертвна готовність на злочин (не обумовлений Божими заповідями) заради дітей, заради родинного блага. Та чи можна назвати злочином вчинок, який умотивований найкращими намірами, але не вкладається в закони злочинної влади? Чи можливий злочин ангела супроти диявола? Я не буду тут інтригувати читача цією кримінальною, а в чомусь і веселою історією (він оцінить її сам), але віддам належне авторці в тому, що вона не малює своїх персонажів лише світлими барвами. Не приховує того, про що можна було б і змовчати, аби, боронь Боже, не кинути тінь на людину, яку вона прирівняла до ангела. Адже людська натура цікава не лише своїми достоїнствами, але й нелукавими вадами, слабінками, які урівноважують її непросту природу. І тому герої цієї повісті живі, правдиві, багато в чому нами впізнавані. Вони нагадають нам (іноді до щему у серці) і наших матерів та бабусь, батьків і дідів, усіх отих дядьків і тіток, що прожили, здавалося б, непримітне життя, а проте саме вони творили те, що називається «буттям українського народу».

А історія будь-якого народу – це, окрім усього, сукупність доль і життєписів його окремих людей. Тому я й сприймаю цю повість як частку нашої вітчизняної історії, висповідану щирим і люблячим серцем. Своєрідне Євангеліє про найдорожче. Від Любові Білозерської.

Василь Шкляр

Ангел наш добрий – мати Софія

Минули, слава Богу, роки безвір'я і невігластва.

Радіють віряни, що почали відкриватися храми, і в сусідніх селах уже правлять священники служби.

А в Стецівці церкву, на той час, ще не побудували.

Отож зі своєю ровесницею іде мама Софія аж через два села у Скаливатку до храму Божого святого. Повертається щаслива, помолоділа, усміхнена; і внучатам, і правнучатам із вузлика дістає проскурку.

– Їжте, дітки, набирайтеся сили, хто перший з'їсть, той швидше і підросте.

– А вона чомусь не дуже солодка, – котресь із діток обізветься.

– Такою і повинна бути освячена проскурка, через неї вам Господь пошле здоров'я.

А пізніше відкрилася церква і в Юрківці, стало ближче ходити Софії із подругою Василюю.

Бувало, хто совісний, зглянеться на них та й підвезе, а ні, то так кілометри й долають пішки, не ображаючись, не ремствуючи...

По-справжньому була щасливою, коли звели храм у Стецівці. Не минала жодного свята, аби не піти та не помолитися за здоров'я дітей, онуків і правнуків.

Ставила свічки за убитих голодом і війною, за померлих рідних...

Шанувала церковні свята і синів, і дочок своїх навчила. Так і снується міцна ниточка віри від матері до молодого покоління.

У хаті завжди звучала невмируща колядка, щедрівка, яку чистими і дзвінкими голосами виводили із забуття її діти і онуки. А мама така була задоволена, сонячно сяяла своєю незабутньою ніжною усмішкою...

«Слава Тобі, Боже, дав людям празник», – говорила радісно.

А скільки хліба спекла за своє життя непосидюча ненька! Її руки не стомлювалися ніколи учиняти хліб, бігати від якоїсь турботи до тіста, навідуючись аби не «бігало» по хаті.

Потім приступала топити піч - це для неї тепер було «за іграшку», як вона любила казати, не соломою ж, як колись давним-давно топили.

Дрова сухі, хороші; весело танцює вогонь; чатуючи його, черінь уже рада прийняти високі розкішні хлібини.

Любила щоразу заглядати до печі: чи добре вже нагоріло, чи готова вона взяти вироблене диво. Перехрестить тричі челюсті печі і з благоговінням садить хліб, дбає, аби зарум'янився і аж тоді закриває затулкою. Хай печеться!

Швидко піде неймовірно солодкий дух по хаті, якому стає тісно в ній, і він уже заповнив навіть усе подвір'я. І всі сусіди чують і знають, що в Софії печеться хліб і пиріжки.

Витягне потім їх із печі ненька і милується, кличе внучат, дає по теплому пиріжку з лагідною усмішкою.

Буває, й зітхне важко, мабуть, пригадається той хліб голодного страшного року й гіркі свої дитячі сльози...

* * *

Софійка народилася лютої зими 1919 року в сім'ї Андрія Васильовича та Олександри Харитонівни Волосенків, була першою і бажаною дитиною, за нею через два роки з'явився на світ брат Павло. Жили на хуторі недалеко села. Скільки себе пам'ятає, вона завжди любила співучу річку Шполку, яка ділила своєю течією село на дві рівні частини, і кожна по-своєму була красива: на берегах аж до неба підіймалися косаті верби, росло-розкошувало запашне зелене сіно, яке лоскотало босі ноги дітворі, що влітку висипала по обидва береги, тоді аж виляски ішли по хвилях, які здіймали умілі і не зовсім умілі плавці.

Змалечку разом із сусідськими дітьми (а їх було аж семеро) хлюпались в ніжному літеплі ласкавої Шполки.

Ані тато, ані мама не заперечували, коли дівчинка бігла до річки купатися, а за нею навздогін чулася лише засторога:

– Не йди, доню, на глибоке, ти ще маленька!

– Добре, я при березі купатимуся!

Літнє сонечко, яскраве і гаряче, пестило сільську дітвору, і вона зростала в обіймах спокійної Шполки, яка завжди несла замріяно свої води кудись далеко-далеко.

В одній місцині річка геть звужувалася, і діти з однієї частини села

майже щоднини сходилися з хутірськими ровесниками. Тоді ставало ще веселіше на берегах сивої Шполки.

І вона раділа, обгортала хвилечками ще ласкавіше дітей, бо, власне, для цього і несла свої води через це село, обзивалася своїм тихим гомоном до людей, голубила їхніх діток, аби зростали здоровими і щасливими.

А ще дівчинка завжди дуже чекала великих свят, шанованих у родині: Великодня, Різдва Христового, святих Миколая та Андрія.

Тоді батько Андрій запрягав коня, садив малу доньку на віз, вимощений сіном, і вони разом з дружиною Олександрою їхали до церкви, яка стояла на іншій частині села, через річку.

Отоді для Софійки була радість! Вона їхатиме по довгій-довгій дорозі, а тоді ще греблею і по дерев'яному величезному мосту, а потім іще греблею, майже до самої церкви.

А храм сяятиме веселими вогнями, а біля церкви вже стільки возів стоїть, а людей-людей, що й не злічити!

І всі такі веселі і щасливі, вітають одне одного:

– Будьте здорові з Празником!

– І ви будьте здорові!

Батюшка після служби в храмі обходив з мирянами навколо церкви, а з ними і мала Софійка, міцно тримаючись за мамину святешну спідницю. А тоді було для дівчинки та й, мабуть, і для всіх дорослих справжнє щастя – освячення цілющою водою. Усі навколо гомоніли і сміялися, а дітвора аж плескала у долоньки, ловлячи такі ждані краплини від самого доброго Бога. Бо так казали у родині, та й, справді, хоч це було і лютого морозу на Різдво чи на Водохреща, ніхто з дітей ніколи не захворів на простуду. А батюшка кропив щедро-щедро, бажаючи усім здоров'я.

А яким чудовим був ранок розговіння, коли родина після служби поверталася додому і сідала за святковий стіл!

І чого на ньому тільки не було: і рум'янющі калачі, і пиріжки, і печені домашні ковбаси, і тушена в печі картопля, і капуста, а ще холодець з хроном!

Софійка статечно, як і дорослі, всідалася за стіл, проказувала Отченаш і після того, як тато брав у ложку кутю з узваром, й сама

обідала, щаслива і радісна, бо сьогодні хрещена мати Ївга біля церкви сказала, що дівчинка гарно підросла з того часу, як вона її бачила:

– Мабуть, ростеш слухняною в батька-матері? – спитала тітка.

– Аякже, усе слухаю, що мені наказують і допомагаю їм, – відповіла.

– Павлика заколисую, як мамі ніколи. Або співаю йому, або казку розказую, аж поки не засне.

– То ти вже така розумниця і мамина помічниця, – похвалила ще раз тітонька.

А в Софійки наче вирости крила від гарних слів, і вона за празниковим столом сказала тихенько мамі: «Я завжди-завжди вам допомагатиму».

Матуся ніжно пригортала до себе донечку, таку розумницю.

Сама невеличка, а береться Павлика і колисати, і годувати, як десь, буває, мамі ніколи.

– Ох, ти ж моя помічниця дорога. Що б я без тебе робила з малою дитиною: треба ж і коло корівчини поратись, і на городі лад давати.

– Я вже школярка. Піду в перший клас, а вчителька питає, чи слухаюся вас, чи допомагаю глядіти братика, – відповіла донечка.

Та й Павлик любив сестричку: перше слово, яке навчився говорити, було «Ня-ня».

* * *

Зростали щасливі дітки, купаючись у родинній любові. Завжди ласкава, привітна і добра ненька Олександра, і хоч гарячкуватий характером, але роботящий і турботливий, тато Андрій. Вони обоє були постійно в роботі, клопотах про дітей, щоб їм не гірше жилося, як іншим. Хоча не мали багатства великого, але завжди велася худоба: і коні, і корівчина, і поросята.

Було коло чого ходити-поратися, і діти завжди мали вдосталь хліба і до хліба. Лише взимку мама Саша (так на неї звикли казати сусіди) відпочивала за вишиванням та за прядкою (Волосенки завжди сіяли коноплі, вимочували в річці, сушили, били на бительні, пряли і мали виткане на домашньому верстаті полотно і собі, і дітям на сорочки).

Час летить безупинно – підростали на радість батьків діти: Софійка вже й школярка, старається у школі, вчителька не нахвалиться

ученицею. А вона, навчившись читати сама, вже з братиком займається, казочки читає, букви показує.

Наполеглива і вимоглива старша сестра: ще до школи навчила Павлика читати, приносила йому книжечки з бібліотеки шкільної, хоча, правду кажучи, хлопчик не дуже захоплювався цим заняттям.

Він більше біля річки любив бувати: малою хваточкою при березі мільги наловити, раків надерти, якихось комах принести до хати. А одного разу прийшов з повною пазухою і до Софійки: «А йди подивися, що я тобі приніс! Такі вони хорошенькі!» І висипав жаб і жабенят на долівку, які зразу розповзлися повсюди... Сестра з переляку вибігла надвір.

Було роботи і матері, коли прийшла з поля – виловлювала те добро, сварила хлопця.

А йому що, - сміється собі: «І чого їх боятися? Вони такі гарненькі, м'якенькі, тільки трохи холодні. І зовсім не кусаються».

* * *

Гарні в селі зимові вечори! Снігу намете по коліна, батькові є робота: прокидати стежки до повіток, навколо хати, до воріт і за ворітьми. Це вже для сусідів і близьких родичів, які мало не щовечора приходять, як тільки-но впораються по господарству.

Довгі-предовгі ці вечори, а які ждані і веселі для дітвори!

Шурхотять прядки сусідки, дядини, двоюрідної сестри, літає, розкрилившись на всю хату, пісня, а за нею друга, а потім і ще й ще.

Підтягують дужі чоловічі голоси: дядьки, впоравшись, як і батько, несуть до хати мороз, обтрушуються від снігу, всідаються біля печі на оберемки пахучої соломи, які з раннього вечора приніс Андрій (щоб нагрілася і не була такою зимною)

Як же радісно і гарно чути, як дзвенить і переливається над усіма голосами сріблом високий чистий голос мами Олександри!

Софійка з Павлом, вмостившись на печі, і собі тихенько підтягують, бо вже всі пісні добре знають і колядки теж.

І хоч у школі вчителі кажуть, що Бога немає і учням не можна колядувати, діти Волосенків дуже ждуть Різдва, щоб побігати по хутору, поколядувати, а потім і попосипати.

– Яка ж шкода від того, що вони занесуть калача хрещеним батькам? Або заколядують? – не розуміють діти. – Різдвяні пісні ж такі гарні, що як на крилах підносять, коли їх чуєш або співаєш.

– Бога, діти, немає, – сказала якось знову учням учителька. – І щоб ніхто із вас більше не бігав щедрувати і колядувати, бо поведу до директора. Релігія – опіум для народу.

– Бога немає!?! Як таке може бути, адже і тато, і мама, і дідусь, і бабуся та й всі рідні моляться та надіються на нього. Не тільки Софійку але й більшість однокласників вразили такі слова вчительки. Вона ж для них найбільший авторитет. Їхні маленькі серця не хотіли змиритися з тим, що у них відбирають наймилосерднішого Бога та наймиліше свято – Колядку. Мудра матуся увечері розповіла дитині про те, що не завжди треба говорити те, що думаєш. Може, вчителька й сама вірить у Бога, але мусить забороняти дітям ходити колядувати, бо так потрібно керівництву району, держави. І не все, що говориться вдома, можна переказувати чужим людям та друзям: «Своя хата - покришка». Надалі вже ніхто з діток у школі не торкався теми Бога, розкуркулення та деяких інших, щоб не нашкодити родині.

* * *

Білан Харитін, Софійн дідусь, побудувався на хуторі неподалік від дочок Ївги і Олександрі, а дочка Настя вийшла заміж у сусіднє село – Чичиркозівку, за вдівця з п'ятьма дітьми. – «І рідна мати не побивається, буває, так за дітьми, як ця мачуха», – говорили люди.

Син Гнат збудував гарну хату на центральній вулиці села. Жили усі діти заможнo, бо не цуралися важкої праці, біля землі ходили, як і належить хліборобам.

Із ним та з дочками й зятями трудилися на своєму – таки полі, а його було не багато – не мало: на Галечому 15 десятин та ще 5 лісу від Калниболот.

Мав завжди 2-3 пари коней, за якими їздив аж у сусідні губернії. Вибирав найкращі породи, і коли з'являвся в селі, то інші господарі із захватом, а хто із заздрістю дивились на Харитонових коней.

Ще був вправним пасічником і захопив цим заняттям родину, часто й управителі панського маєтку запрошували подивитись до бджолиних сімей.

І в селі майже всі шанували Харитона за те, що міцним був господарем і дітей своїх навчив любити землю і працювати на ній.

Тішився внучатами, які підросли у великій родині.

– А що, Маріє, давай поставлю нову хату: он скільки в нас уже внуків, як поприходять – поз’їжджаються усі, то й місця в хаті малувато, – якось поділився думками з дружиною.

– Чому ж і ні? Рід наш розпросторюється, слава Богу. Гарно зібратися усім разом за одним столом, – підтримала. – Не все ж тільки працювати, не покладаючи рук.

– А ще покриємо ми хату не солом’яними сніпками, а залізом. Я вже й придивився і прицінився, і трохи сторгувавсь з одним продавцем із Звенигородки.

Марія усміхнулася: питає поради, а сам уже все вирішив. Отакий у неї Харитін: до роботи завзятуший і такими ж є і їхні діти, хвалити Бога!

За літо й осінь уже стояла їхня гарна, висока і велика хата, виблискуючи під сонцем залізним дахом.

А тут, як грім з неба, вдарила революція. І пани та їх управителі виїхали з села, нашвидкуруч розпродавши своє майно.

Частина селян кинулась грабувати та розбирати маєток і все з нього тягнути по своїх хатах.

Тепер мало не щодня в селі гули бджолиним вуликом сходки.

– Забрати в хазяїв землю! – лунало. – Досить уже, нажилися!

– Поздирати блискучі покрівлі, щоб в очі не різало нам, бідноті! – гуло на сходці.

– Зараз же і ходімо!

І розлючений, підбурений ненавистю, жадаючий наживи, натовп кинувся робити самосуд.

Дзвеніло на Харитоновій хаті сполохане залізо, падаючи з покрівлі на землю. Його зразу ж розтягували, хто куди міг, на свої дворища.

Заливалася слізьми злякана Марія з настраханими дочками Олександрою та Ївгою, які, почувши про те, що роблять активісти, прибігли з малими дітьми на руках.

А Харитін? На що був твердохарактерний чоловік, знепритомнів і так лежав, не в змозі підвестися на ноги, тільки тяжко стогнав.

– А може, тебе зразу в труну покласти? Бачите, живе, як вареник у маслі, а труни он які приготував собі і жінці!

– Ой, води бідному дайте, – глумилися весело над ним ті, що зовсім ще недавно бігали до нього за всім на світі: і за пшеницею, і за кіньми, і по гроші, і за іншими найдрібнішими позичками: по сіль, по вогонь із печі.

Розтягли, розірвали покрівлю свої ж такі люди, що раптом перекинулися у хижих і лютих звірів. Добре хоч труни не порозбивали, бо й справді, як чоловікові тепер стягнутися на них?

– Не побивайтеся так, тату, не в одного вас вчинили такий розбій. У людей на Зарічній забрали і всю худобу, яка була в дворі, – умовляла Олександра.

– А мій Оксень каже, що треба вступати до того СОЗу, бо не дадуть дихати ще й зашлють туди, звідки й вороття не буде, – обізвалася дочка Ївга.

Насилу трохи піддужчав Харитін і взявся до роботи: полагодив верх на хаті, укритв її солом'яними сніпками, щоб більше не муляла залізом очі ласим на чуже добро.

Хіба ж він винен, що над усе любив працю і до неї змалечку й дітей своїх привчив?

Наче підмінили чоловіка після того: став нездужати все частіше, танув на очах, як той віск на вогні.

– Готовся на висилку, куркульська личино, – якось прошипів п'яниця – сусід. – У Сибіру хазяйнуватимеш. Там тепер таких, як ти, ого скільки! А твоя земелька і ліс уже народне добро!

– І справді, тату, напишіть заяву до СОЗу, – радила Ївга. – Немає виходу, бо зашлють туди, звідки не повертаються живими.

Мій Оксень думав-думав, журився-журився та й написав заяву. Тепер ми старці в колективі, будь він проклятий! Землю, коні, реманент – все забрали, як і у вас. То хоч висилкою не лякають.

– Ні! – твердо відповів Харитін і зайшовся кашлем.

Хвороба його мучила після того, як під дощем вшивав сніпками хату, щоб стеля не намокла і не впала.

Розсильні прибігали до Волосенків, викликали у контору.

– Не піде він, зліг, – казала Марія. Вона журилася, бо бачила, що життя чоловіка по краплині стікає, і дні вже його лічені. І ніщо йому не допомагає: ані натирання, ані відвари з трав, які знала ще від своєї матері і баби.

Він відходив з життя, яке так любив, більше не згадував ані про худобу, ані про землю, ані про ліс, яким віддавав свою силу, терпіння, надії.

Поховали діти його на сільському цвинтарі, гірко оплакавши, відчуваючи, що на них і на село впало каменем велике нещастя, якого вже не позбутися ніколи.

Тепер їх усіх насильно записали до колгоспу і щодня гонили на роботу.

Не могла пережити лиха і мати Марія, стала хворіти, а потім і злягла.

Олександра кожен ранок посилала дочку Софію навідати бабусю, віднести їй щось поїсти.

Одного разу дитина прибігла налякана:

– Бабуся мені не відчинили. Я гукала і в вікна стукала.

Полетіла Олександра до неньки, та вже було пізно.

Стали лаштувати похорон. Приготували бідненький обід: борщ, кашу, узвар.

Поховали матір біля батька.

– Недовго й виглядали, тату, нашу матусю, – голосили доньки. – Вибралася від нас та й буде тепер уже навіки з вами. А нам же, як тепер жити?

Поверталися на хутір, ведучи з собою важку журбу.

– Заходьте, пообідаємо за померлих, – кликали дочки рідню.

Прийшли до хати, а там: ой, лишенько, стоїть на порозі нова хазяйка – комнезамівка:

– А чого вам тут треба? Що забули? Я тепер тут житиму!

– То віддай хоча б нам обід, після похорону трудящих годиться погодувати, – просили дочки.

– Забирайтеся геть! Кому сказала?! Я – активістка, мені положена куркульська хата! – горлала люто, змінившись до невпізнання.

А скільки років прибігали на позички з чоловіком – п'яницею!

Такого похорону без поминального обіду і молитви не те що село, а мабуть, і світ не знав.

Ї така доля спіткала більшість господарів того часу: невелика кількість комнезамівців за допомогою продзагонів та червоного війська захопили владу над трударями. Експропрійоване – награбоване майно активісти без жодного докору хворого сумління надягали на себе та на свою рідню, решта награбованого виставлялося на торги – гроші здебільшого пропивалися. Місцеві нероби, п'яниці, ледацюги та волоцюги, які отримали револьвери, гвинтівки та шкірянки «з самого району», здобули мандат на беззаконня, грабунок, вбивства односельців, єдиною провинною яких було те, що мали трошки кращі статки. Ходили майже завжди п'яні комнезамівці в чужому одязі, жили в чужих хатах, їли хліб пограбованих ними безправних селян-трударів.

* * *

Софіїн батько Андрій і його брат працювали на залізниці, на станції й жили, бо треба було зустрічати й проводити потяги, що зупинялися тут-таки в Стецівці. Чоловік тримав пару коней, часто заробляв додатково тим, що відвозив прибулих пасажирів у Княжу, Чичиркозівку, Юрківку та в інші сусідні села. Тим часом збудував собі недалеко від станції на хуторі хату.

А коли колективізація була в самому розпалі Андрія несподівано заарештували за ухиляння від вступу в колгосп та утримували в Звенигородській в'язниці.

Священик Петро, який перебрався з Києва до свого брата Оксеня, сестри Ївги чоловіка, порадив Олександрі, як можна врятувати Андрія від заслання, а може й від смерті. Склав прохання-листа до Звенигородського тюремного начальства, у якому йшлося про те, що Андрій Волосенко не ухилявся від вступу до колективного господарства, а навпаки хотів до нього, проте на станції не було кому працювати і не знаходилося заміни, а пару коней він добровільно здасть у спільне товариство, як тільки хтось прийме його обов'язки на станції. Хуторяни засвідчили про це своїми підписами, які зібрала Олександра, заходячи в кожную хату зі слізьми та проханням.

Пішки добралася у Звенигородку. Вирушила уночі, щоб до ранку дійти до тюрми. Добилася до самого начальника, уперто чекала і просила вартових, щоб дозволили віддати листа особисто йому в руки.

Він з'явився десь уже після обіду. Олександра слізно благала, аби взяв цього листа до уваги. Здивований наполегливістю жінки, начальник все ж таки прочитав його, глянув на підписи:

– Ти знаєш, жінко, що хто сюди потрапляє, тому один шлях – на Соловки.

Але ці підписи односельців... Хто тебе напоумив зібрати їх?

– Сама, – сказала упевнено.

– Знать, розумна вдалася, нічого не скажеш.

У його голосі бриніла недовіра.

Він пішов, кинувши на останок:

– Не стовбич тут. Іди, звідки прийшла.

Уже пізнім вечором добралася на хутір. Діти обоє, і Софійка, і Павлик поприпадали до мами. А вона вже дала волю сльозам. Вони лилися і лилися рікою, і не було їм спину.

– За що? Чому? Що він не так зробив? Чому від роботи відірвали і від сім'ї батька? Який з нього ворог? Як тут не вб'ють, то пропаде в далекому Сибіру, а діти сиротами зостануться.

А через день Андрій став на порозі рідної хати, змарнілий, аж чорний.

Діти зраділи, листочками тулилися до тата.

– Слава Богу, минула лиха година. Тепер нам одна дорога – до цього Созу, щоб він був їм запався. Коней забрали, однак уже не будеш хазяйнувати, як раніше, – казав брат Юхим. – Бачиш, я раніше дотумкав, що й до чого, то хоч не шарпали мене й сім'ю.

Схилив голову на груди Андрій, важку від гірких і пекучих думок, від безнадії:

– Поле, рідне поле, не обробляти мені більше тебе, нові хазяї гребуть усе в свої руки. Та чи любитимуть земельку так, як я любив?

Болюча і пекуча сльоза впала на руки вчорашнього господаря.

* * *

Розійшлися Харитонові діти і вся рідня по роботах, хто куди, аби лиш на вислання не потрапити. Олександра і Ївга – на ланку. Андрій – до волів, Василь – на конюшню, Михтід – гній на поле возити грабаркою, Оксень і Гнат – до коней.

Слава Богу, хоч багатодітним сім'ям по корівчині дозволено держати та ще сяке-таке поросся.

І за це спасибі: буде дітям на великий празник скоромне і ложка молока, яке активісти постановили здавати обов'язково в молочарню, кожному призначивши норму.

Буває, зійдуться коли та й згадують і своє поле, і ліс, і пасіку з музикою трудящих бджіл...

І Волосенки були такими, як ті бджоли, працювали, нікого не зобиджали.

Яке то щастя – вийти в поле, дослухатись до шелесту жита-пшениці, вдихати запашний дух налитого добірним зерном колосу, ждати, коли досягне, щоб вижати і змолотити!

І тепер, коли сходяться, іноді, сусіди на оденки, солома, яку вносить Андрій до хати, нагадає не раз ниву, що розкошує – досягає під лагідним сонцем. Зітхне не раз чоловік та й старається відігнати солодкі спомини, просить жінку:

– Заводь уже пісню, Сашко (так він любив її називати), а то на душі чогось важко.

* * *

Пройшли десятиліття... Уже й онуки повиростали, але не забувають діда Андрія і бабусю Олександрю.

– Бабусю, не чули, як там мій однокласник, як його здоров'я? – всякий раз, тільки-но прибіжить на хутір онучка запитує стареньку про свого однокласника, Сергія, який повернувся з армії інвалідом.

– Не чула, – бо звикла так казати завжди. Знала ж бо, що дівчина неодмінно побіжить провідати хлопця, що живе сам.

Такою жалісливою вродилася. Та воно й добре, що чутливе серце має...

– То я збігаю, провідаю, може, йому що з ліків купити треба.

– То біжи, дитя, – не заперечує ніколи бабуся.

А то якось прибігла вся в сльозах. Видно, що й по дорозі плакала.

– З Сергієм велика біда. Так опух весь, що й не впізнати.

Руки, обличчя такі, неначе їх хтось накачав і вже почала шкіра тріскатися.

– Ой, Господи, то що ж робити? – злякалася баба Саша.

– Я зараз біжу в село і до ФАПу. Викличу лікарів, нехай його візьмуть у лікарню, може, ще встигнуть урятувати.

В Олександрі по щоках покотилися сльози: жалко хлопця.

Забрали Сергія в лікарню, добре там підлікували, тепер уже ходить, купив мопеда і перші огірочки з городу повіз своїй рятівниці, як потім їй хвалилася внучка. А згодом йому й пара знайшлася, слава Богу, із сусіднього села.

Баба Саша ніколи не говорила внукам про те, що хата, у якій живе Сергій, її батьків і город, на якому він любить працювати, також.

– Навіщо їм знати. Нащо згадувати при хаті його грішницю – бабу, колишню активістку. Вона й так покарана Богом і ще каратиметься не в одному коліні.

А внуки нехай не відають зла ніколи, – розхвилюється бабуся. – Не приведи, Господи, пережити те, що пережили ми і наші діти. Сохрани і помилуй нас, грішних!

І спогади, непрохані і страшні, навідають чорним гайворонням на душу...

* * *

Софійчині та Павликові батьки працювали в колгоспі, на трудодні їм давали дуже мало і тому родина, як могла, вибивалася із злиднів і нестатків: обробляли город біля хати, держали корівчину, яка їх годувала усіх. Хоч бідно, але якось жили, батьки дбали про освіту дітей, продавали городину та трошки молока, щоб взути – вдягнути дітей до школи.

Гірко працюючи, сім'я, так як і решта односельчан, не змогла виконати план хлібозаготівлі. У селян почалися обшуки, не проминули вони і хати Волосенків. Одного дня прийшли до них «уповноважені» разом із «штурхачами», так називали тих, що гострими прутами тицяли

усюди шукаючи сховане. Завзято вишукали в них всі схованки зерна та продовольства: і в лежанці, і під кагелкою на печі, викинувши навіть малого Павла, що грівся, тремтячи з голоду і холоду. Забрали все, що знайшли.

Залишилися Волосенки без зернини хліба, швидко з'їли картоплю, закопану в садку, і навіть лушпайки доїдали з неї, вишкребли – замели засіки від зерна. І все частіше погляди їх зустрічалися на грубі, де сховали дороге, ще дівочьке материне намисто.

– А що, Андрію, прийдеться міняти? – наважилася першою Олександра

– Так шкода, нехай би дівчина його носила, – обізвався батько Андрій. – Може, обійдемося?

– Доварюю останні лушпайки. А що будемо робити потім? Люди їдуть у Росію, міняють одягу на хліб. Їдь і ти, може, встигнеш вернутися та порятуємо дітей наших.

...Провела з дітьми чоловіка до залізничної станції і побачила, що не лише він один сьогодні вирушив у невідому далеку дорогу. Кожен, захопившись за мішок зі скарбом (що найдорожче було в хаті), у якому лежала надія, якнайшвидше хотів добитися до тієї Росії, що приманювала хлібом – порятунком, і повернутися до голодних дітей.

Коли батька із іншими чоловіками проковтнув товарний вагон, поверталися пригнічені, заплакані, до хати:

– Чи діждемося? Чи не вб'ють його бійці загороджувального загону, чи не пограбують, не обкрадуть по дорозі? Чи доб'ється до хліба? Чи повернеться живим?

Матір щодня гонили на роботу, вона через силу ішла, щоб одержати пайку і принести дітям. Сама ж ледь пересувала ногами.

– Софійко, завтра підеш на поле зі мною. Боюся, що не донесу вам хліба, бо можу додому не дійти.

До обіду ледве доробили: кожен буряк, навіть і найменший, здавався непосильним тягарем. Аж ось ударили в рейку: «Обід» Знесилені, голодні, ледве тримаючись на ногах, рушили до підводи із бідомом, у якому була аж прозора якась юшка. Софійка посадила маму на купі бур'яну, а сама стала в чергу за «обідом» Люди позаду сердилися: «Чого береш на двох, а ми – жди!». Та вона стерпіла образи, взяла пайку і принесла матері: «Їжте, мамо, нам же до вечора треба доробити». Мати

крізь сльози давилася юшкою, аби лише не хвилювати доньку. Щоб маму хоч якось потішити, після обіду дістала з-під рукава скибочку хліба:

– Це Павликові, мамо, він зрадіє.

– А ти ж, доню, що, сама хліба не їла? – кволо обізвалася Олександра.

– Я юшку виїла всю, з мене досить, я вже немаленька, потерплю, – відповіла дочка. І як мрію, що носила останні тижні, повіла неньці: «А там і тато скоро приїде з хлібом. Кажуть, з Росії наші привозять отакенні-о хлібини!». І показала руками, який той хліб, що привезе батько... Мати лише гірко усміхнулася:

– Якщо живим вернеться і привезе яку хлібину, то на скільки її вистачить?

Щодня, ідучи на поле і повертаючись із нього, мати з донькою нашттовхувалися на мертвих. Вони лежали на вулицях, на греблі, на Великому шляху, у березі над ставком... Грабарі з похоронної команди не встигали їх збирати і відвозити на цвинтар, не встигали всіх вкидати у вириті могили.

Часом поряд із мертвими опинялися на грабарці ледь живі односельчани, які просили не забирати їх, бо вони ще живі!!! Та дядьки-грабарі не слухали: «Нам однаково за тобою взавтра їхати. То чого крутитися даром, заберемо тебе сьогодні, хіба тобі не однаково вже? Мертвий ти, опухлий, і єсть уже мертвий!» А баба Миниха так уже благала, опинившись на возі, що грабарі не видержали та зняли її з воза: «Дурна, що ти просишся, валяйся, завтра заберемо!». Прожила вона до глибокої старості і любила зі слізьми розказувати, як відпросилася від видимої смерті.

Дош, як найнявся, щодень періщив і періщив по голодних людях і в полі, і в селі. Скрізь було холодно: і в балаганах, куди сходилися на обід, і надворі. Холод, сирість і безнадія дошкуляли змученим селянам. Вони падали: старі, молоді і зовсім юні.

Софійка дуже любила сусідську дівчину, старшу від неї на два роки, ходила до неї гуляти, любила слухати, як вона співає. І як же її вразила смерть подруги!

Вони поверталися з мамою з роботи і прямо на польовій стежці нашттовхнулися на Галинку.

Дівчина лежала юна, красива, з широко відкритими очима. Здивування, страх, біль захолили в її зіницях.

Тієї ночі в хаті ніхто не заснув, бо Софійка горіла у гарячці, як у вогні, кликала мертву подругу, схоплювалася, бігла їй на допомогу, ділилася пайкою хліба з нею: «Візьми мій хліб, лише не помирай! Чуєш? Візьми!»

Тиждень прослабувала дівчина, а коли підвелася, то сказала матері, що більше в колгосп на поле не піде, бо не хоче померти, як подруга: «Піду на радгосп, на висадки. Мені тітка Кобчиха пообіцяла, що влаштує мене, бо там куховарить. І ще наказувала взяти й Павла з собою, вона його прилаштує до якоїсь роботи. А там годують краще і більшу пайку дають».

* * *

Вибігли в густий молодий ранок, щоб удосвіта бути на місці. Добре, що вчасно встигли і бригадир поставив Софію на рядок висадків разом з усіма. «А ти будеш за водовоза», – наказав хлопцеві.

Невеликий на зріст Павлик уже зранку вів худесеньку, як драбина, конячину з малим візком, на якому була прилаштована бочечка з водою.

– Води, кому води? – гукало хлоп'я до людей, які поралися на грядках із висадками.

– Та хто ж питиме воду, коли від голоду кишки скрутилися? – озвався змарнілий, аж чорний, худий чоловік.

Увечері Софійка прошепотіла Павликові на вухо:

– Лягай, де тобі покажуть спати, мене не жди, бо я побіжу додому.

– Чого побіжиш, а мене покинеш тут? Я теж з тобою, – запхинькав той.

– Не можна. Я швидко бігтиму, бо вже вечір. На ранок прибіжу. Жди! – суворо наказала братові.

Сама ж щодуху, як молодий вітер, гайнула полями на свій хутір. Уже добре смеркло, як, задихана, схвильована, задоволена собою забігла в хату. Зразу ж кинулася до батька, що останні дні не міг підвестися – опухли ноги.

– Таточку, з'їжте, я хліба Вам принесла і мамі. Візьміть ось, їжте, підкріпіться хоч трохи.

– І ти не боялася, доню, так пізно полями іти? А що було б, якби тебе перестрів хтось?

– Хай спробував би мене догнати! Я прудко бігаю.

Щовечора летіла дівчинка додому, несучи батькам рятівні скибочки чорного, як свята земля, хліба. І Господь милосердний змилювався над родиною. Поволі став ходити батько, знайшов підробіток у млині, приносив сяку-таку обметицю. А тоді вже й на воловні став доглядати худобу, трохи залишав обмішки і для себе в потайнику куфайки.

З початком зими, люди на бурякових полях вишукували з-під снігу цукрові буряки. Софійка з Павликом і матір'ю мало що знаходили, але раді були і двом-трьом бурячкам. Тоді мама розтоплювала в печі і пекла їх. Вони пахли на всю хату, але після солодкого наїдку хотілося хліба. Дівчина не витримувала і просила вкотре у матері вишиту сорочку, щоб її обміняти на хліб. Це єдина річ, яку мати зберегла, не дала батькові вивезти в Росію. Та доньці цього разу не відмовила: «Неси, дитино, може, добудеш хоч пригорщу борошна». Софійка бігла рідним хутором до дядька, батькового брата, він працював мельником у сільському млині. Думки лізли в голову ще швидше, аніж бігли її ноги:

– Може, хоч висівок всиплють, а вони напечуть тоді млинців чи коржиків. І пахощі гулятимуть по хаті. І малий Павлик зрадіє, стане веселим, як колись було... Хоч би дядина і сьогодні були добрі...

Софійка заходить до дядькової хати, чемно вітається з дядиною, сідає на запрошення на лаві. І хоч їй страх як хочеться погуляти з Федькою та Михтодиком, та вона знає, за чим прийшла, отож їй не до пустощів.

– Як там Павлик? Мама? Тато? Здорові?

– Спасибі, здорові, – відповідає на запитання, як і належить – А потім не втримавшись:

– Дядинко, а я вам принесла гарну вишиту сорочку. Ось! – випалює швидко і так само швидко розгортає вишиту мамину сорочку. Візьміть її собі, а мама її не носить вже.

Тітка не вперше чує Софійчину розповідь про сорочку, не вперше бачить її, зітхає співчутливо і мовчки виходить у сіни. А потім повертається і наказує:

– Погуляй з братиками, а я скоро прийду. Не йди додому, жди мене, чуєш?

Через короткий час вона заходить із глибокою невеликою залізною мисочкою, у якій вщерть обметин. Дядина знає, що Софійка лише тоді прибігає, коли в хаті немає вже й пилінки, коли голод стає нестерпним. Та ще й батько Андрій, сусіди розказували, знову зліг, опух.

– Ось біжи, доню, неси, нехай мати спече хоч якогось плящика. Рятуйте себе і батька.

Дівчинка дякує, бере рятівне борошно-обметицю і направляєтся до дверей, але її зупиняє строгий наказ:

– Я кому сказала, забери сорочку! Ти вже виросла на півдівки, скоро на вулицю бігатимеш у цій вишиванці, а дядину не слухаєш! – сердилася тітка зовсім несердито, бо в очах її Софійка побачила ласкаві іскорки. Як і завжди.

– Добра дядина! – думала по дорозі додому дівчинка.

Швидко добігла до хати, матері десь не було, і вона сама заходилася коло хліба. Замісила на воді, розпалила сухим бадиллям і соняшничинням у печі.

– Що ти там робиш, дочко? – обізвався з печі батько.

– У печі топлю. Хочу швидко спекти вам коржа, бо мами немає, а вам треба поїсти. І Павлик хоче коржа.

– А в тебе ж вийде? Справишся сама?

– Я вже немаленька, он і дядина мені сказали, що я вже півдівка. І скоро мамина вишита сорочка буде на мене якраз. Тітка й на цей раз не захотіла взяти сорочку, сказала, що я велика і скоро носитиму її сама.

Батько дивився на свою донечку і милувався нею: «Розумниця росте, ще й добра серцем і душею», – подумав.

Мати Олександра прийшла, стомлена сіла на широку лаву, важко переводячи дух:

– Що ти, доню, робиш? У печі затопила, то молодець. Ось перепочину, замішу коржа та спечемо на вечерю.

– Мамо, я вже печу, якраз поставила на деко, – обізвалася Софійка, соваючи коцюбою у печі і раптом скрикнула: «Ой!» Кинулися обидві до печі: на черінь вилився з дека такий жданий хліб, розтікся і шипів на вуглинах сердито.

Софійка залилася слізьми: «Що я наробила, хотіла як краще, вас порадувати і батька нагодувати, і братика.

– Не плач, доню. – обізвався батько. – Зішкребемо, як спечеться, та й поїмо, який удасться. Ти ж старалася.

Спікся плящик на черені, мама діставала з печі по шматочку, ділила дітям і Андрієві. Софійка слізьми поливала чорний від попелу матержаник і не знала, куди очі подіти від сорому.

* * *

Голод повільно-повільно відходив із села, клацаючи своїми страшними зубами. Хто залишився живий, виходив-виповзав на ряст: діти накидалися на калачики на подвір'ї, обліплювали, як пташки, дерева, обдираючи глей, який був аж солодким. Сама природа допомагала кволим дітям рятуватися.

– Не дуже наїдайтесь того добра, діти! – просила мати. – Аби не зашкодило вам.

– Господи милосердний, не дай загинути нам, поверни до життя, – молилися ті, хто не впав під смертельною косою голоду.

Схудлі, бліді діти тепер ходили до школи, у якій давали посьорбати юшку, аж прозору. Веселощів, як перше, бувало, між дітьми, не чути. Ані пустощів дзвінких, бо хлопчики і дівчатка подорослішали за цей страшний час: їхні душі облягав страх, аби не повернувся знову голод у їхні хати. Діти по-старечому обговорювали те, що чули в родині:

– Чи це справді кінець голоду? Чи є надія на сівбу? Чи вродить? Чи будемо на осінь з хлібом? Не приведи, Боже, страхіття таке пережити знову!

Ходила і Софійка разом зі своїми ровесниками до школи. Вчилася сумлінно, і за це її хвалили учителі. Закінчувала цього року семирічку, і перед нею постало питання: куди йти після школи? Залишатися в селі? Скніти на ланці, як мама, чи гібіти на фермі, як батько?

Уже був початок літа, надворі таке розливалось тепло, сонце гралося з листочками у їхньому вишнику, співали, не втихаючи, пташки. Дівчинка рвала вишні, раз по раз смакуючи ними і щось собі мріяла:

– А гарний Терещенків старший син! Усі дівчата зі школи на нього задивляються. А він однак до них на хутір приходять, кличе на човні покататися. Софійка так і не може збагнути, чи він із-за подруги їх обох

на човен запрошує? Чи, може, через неї? І засоромилася своїх думок, бо хто ж із сільських дівчат не мріє про нього, такого красеня. І вчиться найкраще за всіх, і не дере носа, хоча батько - директор школи, а мама – учителька. У школі старшокласниці особливо та й, ніде правди діти, всі школярі були закохані в учителя Федося Петровича: зачаровані його глибокими знаннями з математики, фізики, слухали-вбирали в себе таємниці точних наук, старалися в усьому бути на нього схожими: він шанобливо і з любов'ю ставився до учнів, поважав їхню особисту думку, ніколи не нав'язував свою. Міг говорити із відмінниками і зі слабшими школярами з рівною повагою і розумінням. І такими ж добрими, чуйними, розумними були і його сини Борис і Юрій. Вони не хизувалися своїм походженням з інтелігентної родини, не гордилися глибокими знаннями, а були хорошими друзями сільським своїм одноліткам.

З хлопцями Терещенків цікаво завжди: вони і змія уміли зробити і запустити під захоплені вигуки дівчата, і човен обладнати, і запросити поплавати в ньому по ставку. Раділи дівчата-хуторяночки, Соня і Дуня, коли Борис особисто їм пропонував покататися на човні. Обидві подружки тоді світилися і сяяли від щастя: Софійка думала, що це заради неї він пригнав човна аж під хутір на ставок, а Євдокія думала так само. І обидві були щасливі, а надто тоді, коли він брав з собою гітару. Тоді ласкаві хвилі річки раділи, гралися-переливалися кольорами веселки, тихенько гойдали човен, і слухали гітару і чудовий спів юнака.

– Ну, як же не закохатися в такого хлопця?!

Хіба тоді міг хтось із них подумати, що гримне війна над їхньою долею і найкращий в селі хлопець, військовий льотчик, так і не одружившись із своєю коханою?!

Зі вступом молодого Терещенка в льотне училище, подругам стало невесело на хуторі та й і в селі. Кожна пішла за покликом свого вибору. Хоча, правду сказати, Софійка не сама зробила його. Несподівано в гості з Києва прибула родичка Паша і загітувала дівчину поїхати з нею до столиці.

– І що ти тут не бачила? Корів чи телят на фермі? А в Києві знайдеш собі роботу, яку захочеш. І парубка гарного – там стільки молоді!

А за кого заміж тут підеш? Усі гарні хлопці повтікали із села, роз'їхались по містах та новобудовах.

І ось вони уже на другий день були з Пашею в Києві. А місто просто приголомшило Софійку.

А машин! А людей! Вона не встигала всім казати «Здрастуйте» А вони котилися і котилися суцільним нестримним потоком...

– Здрастуйте! Здрастуйте! Дехто відповідав на її привітання, а хтось усміхався лише.

– Не відставай! Загубишся! – гукала молодиця. І раптом:

– А до кого ти вітаєшся? Може, когось знайомого зустріла?

– Та ні, – зніяковіла дівчина. – Але вони не всі мені відповідають, і я вже втомилася, а вони все йдуть і йдуть.

– Ти що здуріла? Хто ж у городі та ще й у такому, як Київ, вітається. От село! – реготала Паша. – Не вітайся більше, тут же всі чужі, не те, що у Стецівці, всі знайомі та ще й родичі через одну хату.

Софійці було ніяково, що з нею сталася така пригода, але, поки добилися до квартири родичів, все те вивітрилося.

У хаті в Паші було затишно, як у віночку. У колисці пицало немовля, і дівчина кинулася до нього, щоб забавити.

– А можна його на руки? – спитала.

– Чому ж ні, звикай, ще нагуляєшся, усе попереду, – загадково усміхаючись, відповіла молодиця.

Софійка не знала, що їй доведеться в родичів тільки й займатися тим, що няньчити хлопчика. Паша знаходила все якісь справи, залишаючи сина на дівчину. А та чекала, коли ж Паша поведе її по Києву, як обіцяла, коли ж вони підуть шукати роботу чи якийсь навчання? Та летіли дні за днями, а вона усе ще залишалася нянькою.

– Коли ж ми підемо? – допитувалася

– Не спіши з козами на торг! Устигнеш ще повчитися і наробитися.

Що день, то більший смуток огортав Софійку. Паша і її родина і не поспішали нічого змінювати у її долі.

Якось, коли господарів-родичів не було вдома, до неї зайшла сусідка.

– Шкода мені тебе, дитино. Ти що, так і думаєш залишатися у няньках? Так і молодість твоя проміне. Тікай від цього добра пошвидше. Дівчата й хлопці вчаться в училищах, їм дають гуртожитки,

їм весело, а потім ще й роботою забезпечують. Ти хочеш так жити? Чи будеш нянькою?

– Хочу вчитися, – прошепотіла. – Але що можу зробити? Вони мені обіцяють прилаштувати десь, та тітці усе не виходить.

– А чого ж воно виходитиме? Не краще хіба держати безплатну наймичку в хаті? Завтра рано-ранесенько встань, коли ще всі спатимуть, і ми підемо щось для тебе шукати. Добре? Не проспи!

– Добре! Не просплю, – зраділа дуже, бо вже почала втрачати надію на те, що колись вийде з цієї квартири і зможе стати самостійною.

А вранці навшпинечки, тихесенько ходила, щоб не розбудити Пашину сім'ю і її. Вийшла з квартири і постукала до сусідки. Та вже дівчину чекала, і вони пішли в пошуках училища.

Обійшли чимало, але всюди їх чекала невдача: уже набрали учнів або прийом закінчено. Лише в типографії Софійці усміхнулася удача.

– Якраз нам треба наборщиків, – сказав немолодий чоловік з худим жовтим обличчям. – Підеш?

– Піду, а що треба робити? – зраділа дівчина.

– Букви добирати до текстів. Ти ж азбуку добре знаєш?

– Знаю.

– От і гаразд. Документи я твої беру, а ти завтра вже виходь зранку на роботу о 7 годині. Сьогодні поселишся в гуртожитку. Ти ж приїжджа? Так?

– Так.

– Будеш спочатку учитися, а далі й працюватимеш. Навчання твоє проходитиме на робочому місці.

Радості дівчини не було меж. Але в Паші її повідомлення викликало незадоволення і навіть злість.

– Оце так? Проворна яка, уже з'їжджаєш прямо сьогодні? А зі мною чому не порадилася? Я тобі чужа? Чужа? Ну, то й забирайся під три вітри, я більше тебе знати не хочу! І до нас дорогу забудь! Помічниця називається. Ти ще мені не віддячила, що в хаті своїй прихистила. Я ж на тебе понадіялася, що дитину допоможеш поглядіти. Забирайся! – ще раз крикнула. Софійка тихенько вийшла, причинивши обережно за собою двері.

По дорозі до гуртожитку образи Паші неначе вітерцем знесло. Вона тепер була вільна і як на крилах летіла назустріч самостійному

новому і цікавому життю в столиці. А далі полетіли дні за днями. Дівчина швидко опанувала нескладну професію наборщиці. Це було зовсім неважко для неї, що знала в селі і важчу працю.

Швидко минали години і дні на робочому місці, а вечори в гуртожитку, де були всі молоді і веселі, наповнені вщерть радіощами, щасливим юним сміхом. Вони одразу всі здружилися, хоча і приїхали з різних областей. А більше було сільських, і, як і вона сумували за рідними сільськими краєвидами. Але коли збиралися всі разом після занять і роботи, їхній смуток поступався перед юністю. І тоді дзвеніли кімнати сміхом і веселощами.

Потроху юнка пізнавала світ інших професій. Виявляється, недалеко від гуртожитку є завод «Приладбуд» або ще його називали «Станкострой». Софійка всерйоз задумалася над зміною своєї професії, коли побачила зовсім молоду жінку з майже чорним аж синім обличчям

– Дивися на мене, яка я стала після десяти років роботи в типографії, а прийшла сюди така, як зараз ти: молода, рум'яна, красива. Тікай звідси, доки в тебе і в твоє тіло не в'їлася типографська чума, – сказала робітниця.

Налякали дівчину ці слова. Вона твердо вирішила залишити типографію, тим більше, що хлопці й дівчата в гуртожитку вже домовилися за неї на заводі, уже й записали на курси токарів-револьверників.

– А я тебе не відпущу, шукай собі заміну, навчи її, як тебе вчили. Підготуєш складальника, потім іди собі, – сказав майстер.

Добре, що швидко знайшлася тямуща кандидатура... Тепер перед Софією відкривалося нове життя.

Вона з легким серцем стала ученицею на заводі, а там було гарно входити в нову справу, бо хлопці і дівчата свої-таки, з гуртожитку. Швидко звикла на новому місці і в колективі, добре опанувала професію токаря, незабаром почали їй платити заробіток вже не як учениці. Тепер дівчина могла і сама прожити, і відкласти якусь копійку.

Збиралася додому, бо знайомі стецівчани переказали, що мама Олександра народила хлопчика. Назвали Іваном. То ж для малого Ванька купила чотириколісного дерев'яного візочка і всяких штанців, сорочечок. Раділа дуже, що має ще одного брата, хоча й набагато

молодшого. Але вона цим не переймалася. Іще не бачивши його ні разу, уже любила, намагалася уявити, який він.

* * *

Удома її зустріла ніяковіюча мати (певно соромилася, що дочка вже дівка, а в неї на руках немовля). Та Софійка своїм щебетанням загладила її материнське хвилювання і ніяковість. Хата наповнилася радісним сміхом. Щаслива дівчина пригортала до себе братика, носилася з ним, співала колискової, приміряла сорочечки і штанці, які виявилися ще завеликими.

– Та нічого. На весну підросте, будуть якраз, – щебетала. – А я ще накуплю усього гарного. Там у дитячих магазинах чого тільки немає! А ти рости, Ваню! Я буду тобі привозити усе гарне, як братикові Павлові.

Коротка в дівчини відпустка, а яка щаслива! Єдиний раз пішла до сільського клубу і зустріла такого парубка! З першого погляду вони захопилися одне одним, познайомилися. Він провів її додому на хутір, бо сам, виявляється, жив у селі, у самому центрі.

– Завтра вранці я від'їжджаю в Магнітку, - так назвав Магнітогорськ, де працював, – сказав на прощання Михайло і попросив адресу гуртожитку.

– Напишу тобі листа вже звідти. А ти мені писатимеш?

– Писатиму, – тихо відповіла дівчина.

Добувала відпустку, а з її голови не виходили його слова. Перед очима стояв він, красивий, по-міському вбраний юнак, її мрія. Здається, саме такого хлопця чекала... Про такого мріяла.

А в Києві після роботи дівчата біжать на танці або в кіно, Софія ж все тримається кімнати.

– А що, як лист прийде, а мене й удома немає?

Дівчата й хлопці стали помічати, і на глузи брати:

– Наша Соня в монашки хоче записатися, нікуди, де розваги, й ногою не хоче ступити.

Хлопці-залицяльники, зрозумівши, що ні на кого з них не падає її зацікавлений погляд, ображені, потроху стали відступатися:

– Щось вона має собі на думці. Після відпустки наче підмінили дівчину.

Нарешті діждалася довгоочікуваного листа... І недаремно ж чекала! Бо в ньому скільки було ніжності і доброти. А почерк! Вона такого краснопису не бачила у своєму житті. Рядочки рівненькі, літери як вималювані художником-гравером.

– Як же я йому тепер відповідатиму на цього листа? У мене ж не так і літери лягають. Якийсь у рядках нахил, – зажурилася дівчина. А потім відігнала від себе сумні думки.

– Не всі ж отак можуть, як він. Буду старатися, щоб літери були гарненькі і рядочки рівненькі, – заспокоїла себе.

Почалося листування. Дівчина виглядала тих листів. Промайнув за листуванням і рік. І Михайло приїхав у відпустку прямо до Києва, зупинився у рідного, по батькові, брата Левка. Там вони зустрілися і зрозуміли, що не можуть жити одне без одного.

Ішов 1939 рік. Парубок запропонував дівчині взяти відпустку, щоб у батьків попросити дозволу на одруження. Софія погодилася, і ось закохана пара вже в рідній Стецівці.

– Мамо, тату, до нас сьогодні прийдуть Михайлові батьки.

– Якого Михайла? – насупився батько.

– Брусліновського Назарія син.

– Хороші люди. Господарі, – задоволено відповів батько Андрій. – Ну, що ж, ви з матір'ю приготуйте до столу. Треба зустріти людей, як годиться за звичаєм.

– Це не той хлопчина, що секретарював у сільраді та допоміг багатьом людям уникнути висилки до Сибіру, видавши довідки, за якими вони змогли втекти із села? Хоча самому йому ледь удалося врятуватися. Допомогли добрі люди, опинився аж у Магнітці, – додала мати.

– То ж ось який справжній Михайло! – уже почуття гордості за парубка квітувало в серці дівчини.

Настав недільний вечір. Михайло з батьками – Назарієм та Марією - не забарилися, зайшли до хати, на стіл поклали хлібину. І почалася розмова. Тим часом мати зібрала на стіл немудру вечерю, а батько поставив пляшку горілки. Покликали й Софію, зняковілу, засоромлену. Її щоки загорілися полум'ям макового цвіту.

– Ну, що ж, діти, якщо вирішили побратися, перечити не будемо. А тільки ж Михайло так далеко забрався - аж у Росію! Як же воно буде?

Ти в Києві, він в Магнітогорську, - почав розмову батько Назарій. – Мабуть, він тобі розповідав, чому не може тут бути. За свою доброту ледь не поплатився життям.

– А я до нього сама поїду, я знайду Магнітогорськ, – несподівано для себе і для Михайла, і батьків вихопилося в дівчини те, про що мріялося: бути лише разом.

– Ну, коли так, то ми згодні і благословляємо вас на спільне щасливе життя, – вирішили батьки з її та його боку.

На другий день молода пара розписалася у сільраді.

– Михайло поїде, а ти приходь до нас, дочко. У тебе ж іще є трохи відпустки, – сказала на прощання мати Марія і додала: - Ти тепер наша.

– Добре. Обов'язково прийду, – щиро пообіцяла Софія.

Невдовзі провела Михайла на залізничну станцію. Надивлялися одне на одного, чекаючи потяга, ще раз і ще раз він розказував, як їхати, де робити пересадки.

– Я вже добре запам'ятала, не заблуджусь, а якщо трохи забуду, то скрізь же не без людей. Допитаюся, – заспокоювала Михайла.

– Нічого з собою не бери, лише харчів на дорогу, документи. Приїдеш, ми все потім покупимо: справимо і одяг, і взуття, і що треба для хазяйства, – наказував він.

Ось і потяг. Попрощалися. Софія довго стояла на станції, махаючи рукою, аж доки за крутим вигином колії не зник з очей поїзд.

Вона не забула про свою обіцянку навідати Михайлових батьків. Причепурилася гарно, одягла рожеву сукню, яку придбала в столиці, берет, що так пасував до її русявого волосся, туфельки на середніх підборах.

Сама невисока, кругловида, вона нагадувала ніжну світло-рожеву квітку.

Її гарно прийняли в Михайловій родині.

Мати Марія сердечно розмовляла. Пригадувала всілякі історії, пов'язані зі старшим сином. Відчувалось, що материнське серце журиться за Михайлом, котрий заїхав так далеко від родини. А молодші брати, Микола і Петро, по всьому було видно, дуже раділи красивою і розумною невісткою. До того ж із старшим із цих двох вона була однокласницею. Хлопці розважали Софійку і розмовами, і навіть піснями під гітару.

Вона відчула, як всім своїм єством входить в оцю дружну родину і стає її невеликою невід'ємною часточкою.

– Наче Михайла побачила, – усміхалася своїм думкам по дорозі на свій хутір.

Але не всім на Михайловім кутку сподобалися Софіїні відвідини.

– Бачили Горобцеву невістку? (то так по-вуличному називали цей рід Брусліновських) – перешіптувалися через тин жінки.

– То яка ж вона? – питалися в Наталки, недалекої сусідки.

– Та така руда, як собака, відказувала та (упадала змолоду за Михайлом, а він її не взяв, тепер злість розривала всю її). – Шапочку наділа, городське плаття, й куди воно годиться у селі! Прибралася б по-сільському, йдеш же до батьків, – бубоніла невдоволена дівка.

– А я бачила її, на ганку сиділи, чого ж, молода, гарна з лиця, як мальована, хоч води напийся, – підлила масла у вогонь Аврамиха.

Наталка спалахнула, як той сірник, швидко сховавшись на своєму подвір'ї.

* * *

Минуло кілька днів і батько з матір'ю та братом Павлом провели Софію на станцію. – Ти ж як заїдеш далеко, то не забувай писати, – наказували.

– Тільки ж не ждять так швидко листа, бо я ще побуду в Києві – треба із роботи розрахуватися, і з гуртожитку виписатися. А їхати неблизький світ. Ще тиждень добрий пройде. Як доб'юся на місце, то зразу ж і напишу, – обіцяла дочка. Попрощалися, потяг забрав Софію і разом із нею материн і батьків спокій.

Поверталися на хутір невеселі – така довга розлука чекала на всіх. А брат – підліток Павло тільки й говорив про сестру: і як голод переживали, і як на радгосп його забрала, не давши померти голодною смертю, і як уроки допомагала робити, і як на волоню батькові їсти носили.

– Заміжня тепер сестра, треба вже без неї звикати. Хтозна, коли прийдеться побачитись, це тобі не Київ, що зовсім тепер здавався недалекоим. А де той Магнітогорськ?! – і зітхнув хлопець по-дорослому...

Перед від'їздом із Києва пішла на пошту, дала телеграму:

– Виїжджаю із Києва 5 листопада поїздом №115 Софія.

Ох, і неблизький світ до Магнітки (так казав Михайло). І правду чистісіньку казав. Спочатку день-другий все було для неї цікавим. За вікном вагона пробігали гарні краєвиди, річки, озера. А чим далі летів потяг, тим чужішав краєвид для неї, степовички. Все більше і більше траплялася лісиста місцевість. Це спостерігати було цікаво і разом із тим незвично. Чим далі рухався поїзд, тим сумнішала Софія:

– Як зустріне чужа далека сторона? Усі ж, мабуть, там москалі, мови її не розумітимуть, ще чого доброго насміхатися стануть... Старалася відгонити тривожні і невеселі думки:

– Михайло ж звик, то і я звикну, – заспокоювала себе. Скрізь живуть люди, а серед них більше добрих, аніж злих.

Тиждень минув у дорозі. За цей час Софія аж зблідла і змарніла, без тепла й сонця рідного краю.

Магнітогорськ зустрів Софію вітром, снігом і холодом. Передбачливий чоловік приїхав зустрічати дружину з теплими битими валянками, кожухом величезного розміру. Загорнув її, як малу дитину, ще й у теплу у кліточку хустку закутав і повів до саней.

– Ну, що ж ти мене кутаєш, не замерзну, – сміялася Софія.

– Тобі смішки, а тут не зчуєшся, – зі знанням ситуації повчав чоловік, усміхаючись, – як відморозиш свого гарненького носика.

А в квартирі молоду жінку чекали гості. Позналилися.

– Я - Мартин, а це – моя дружина Маша. Вона росіянка, будеш вчитися в неї розмовляти по- тутешньому, – доброзичливо перший обізвався до неї, трохи старший за Михайла, світло-русий чоловік. Живемо ми тут дружно, один одному допомагаємо в чужій далекій стороні. Так що входь у наше коло. Сумувати за Україною будеш, звичайно, і за своїми рідними. А з'явиться маля, дасть Бог, всі смутки твої забере. А у відпустку Михайлову поїдете, провідаєте родину. Та й знову сюди, бо тут у твого чоловіка гарна робота, він головний бухгалтер, під його орудою працює 15 рахівників!

– Мартине, годі мене вихваляти, краще сідайте до столу, – несердито обірвав його Михайло. Йому було незручно слухати такі слова про себе.

І потекли щасливі дні молодій сім'ї в чужому непривітному краї. Софія себе тішила мріями: швидко рік збіжить до відпустки, а там, в

Україні, на неї чекають батьки, уся рідня, усе миле і дороге серцю: і річка, і левада, і стежки, що солодко пахнуть травою і цвітом. Може, вдасться чоловікові перевестися в Київ? Он який же він розумний! Недарма Мартин його так хвалить. А коли не усміхнеться їм доля на рідній землі, то буду тут звикати, живуть же люди, – заспокоювала себе розважливими думками...

* * *

– Ох, і морозище шкребе, дістань мені будь ласка нові валянки, я їх сьогодні взую, бо ще й снігу нанесло кучугуру, – попросив жінку Михайло якось, збираючись вранці на роботу. Вона йому подала валянки і раптом завмерла. Її Михайло, взувшись у валянки, раптом ойкнув з переляку і вискочив аж на стіл.

– Що тобі, Михайле? Болить? Дуже? Ти наступив на гвіздок? – допитувалася стривожена жінка – Чи, може, не дай Бог, на голку?

– Миша, миша, – прошепотів він раптом, щосили намагаючись скинути з ноги валянок.

– Оце так герой, хіба ж вона тебе з’їсть такого великого!? – уже розсміялася Софія. – Не бійся, миша з переляку вже пропала!

І вони потім обоє реготали, як діти. Цей смішний випадок з мишею у його валянку не раз приводив до кпинів Мартина і веселого молодого сміху в товаристві друзів. Спочатку він ніяковів, а потім звук до цього і сам охоче розповідав товаришам свою кумедну історію.

Та недовго довелося молодій сім’ї бути разом: вибухнула війна з Японією, і Михайла призвали на військову службу. Довелося повоювати проти квантунської армії біля річки Халхін-Гол. Вагітну дружину додому на батьківщину доручив відправити вірному другові Мартину. Той з дорученням справився на відмінно: квиток придбав, в дорогу допоміг Софії зібратися, провів на вокзал та посадив у вагон, провіднику наказав, аби пильнував безпеку і здоров’я майбутньої матері. Софія аж розчулилася від такої уваги і турботи, прощаючись, змахнула непрохану сльозу:

– Я вас ніколи не забуду. Писатиму, а ви мені все пишіть, що знатимете про Михайла, бо від нього до мене поки та звістка доб’ється. А це ж війна, як там йому?

– Не журися. Твій чоловік розумний, дарма голову в пекло не сунутиме. А що всім буде, те й йому. Молись Богу за нього, – розважливо вмовляв Мартин. Попрощалися тепло, як найрідніші люди. Потяг узяв Софію у своє неспокійне нутро, щоб цілий тиждень деренчати, скреготати і тривожно вистукувати гіркі мелодії. Усю важку дорогу жінка журилася і не раз плакала.

А мріяли разом із чоловіком приїхати у відпустку, народити дитя, воно й підросте, вигріється на рідному сонечку... Мріялося... Софія сумно зітхнула, прислухаючись до нового життя, що озивалося в ній... Неспокійне, жваве, дороге, до болю кохане.

* * *

Михайлова родина зустріла невістку тепло і ніжно. Особливо брати Коля і Петро. Вони не давали взяти їй у руки навіть відро з водою. Якщо вона йшла до криниці, то обов'язково котрийсь із них вже й тут, як тут – і відро у дужих хлоп'ячих руках.

– А тепер буду йти, розмахуючи руками? – ніяковіла Софія від такої уваги Михайлових братів.

– Авжеж. Тобі так краще, – сміялися хлопці. – Михайло приїде, то спитає нас, чи тебе берегли і шанували, чи допомагали.

Це вони говорили, аби заспокоїти невістку, а якщо серйозно, то такі брати вродилися: небайдужі, добрі, щирі хлопці.

Наступив вересень 1940 року. Софія записалася у Звенигородську бухгалтерську школу, аби даремно не гаяти часу: все ж здобуде професію. Тепер вона разом із стецівськими дівчатами Дашею та Дусею винаймали квартиру у старих добрих євреїв у Звенигородці. Додому ходила дуже рідко: дорога неблизька, більше, ніж 17 кілометрів, та вже й важко було. Чекала від батьків передачі, які надсилали із Дашиним батьком, бо той брав коня у своїх родичів. Казав Софіїним батькам, коли їхатиме, щоб лаштували і вони передачу для доньки, йому було залюбки, бо жили дівчата дружно, ділилися усім, підтримували одна одну, оберігали вагітну сусідку, бо обидві ж були хуторяночки, як і вона. Навіть покумалися наперед, бо хто ж знав, що поява донечки обернеться для неї трагедією.

Народжувала дитя нормально ніби, а що сталося, чому підкинулося зараження крові... Її рятували всі лікарі, а вона горіла в смертельному полум'ї, вливали кров, але нічого не допомагало. Дівчата – стецівчанки щодня прибігали до лікарні, хвилювалися за здоров'я подруги і маленької донечки. В палату їм лікар заходити не дозволяв, до них виходила Софійна мати Олександра, змарніла, ураз постаріла, брала передачу, дякувала, змахуючи сльози. Одного разу вони принесли червоного вина:

– Тьотю Сашо, візьміть, це передала наша хазяйка, наказувала, щоб потрохи давали Соні, аби набиралася крові.

– Спасибі вам, дівчатка, і господині перекажіть подяку від усього серця.

– А Софійці хоч трохи краще?

– Та ні, ходити не може. Хто знає, коли лікар дозволить їй вставати? Добре, що хоч опритомніла, мене стала впізнавати, за дитя розпитує. Уже другий місяць лежить, дівчинку годують мамки-породіллі.

– А Михайло хоч знає?

– Не знає, він же там на тому Халхін-Голі. Правда, озвався недавно їхній товариш Мартин, то хлопці свата Назара відписали, що Соня в тяжкому стані в лікарні. Молюся і за доню свою, і за внучку, може ж, Господь милосердний зглянеться над нами.

Пішли дівчата зажурені, не побачивши і цього разу ні породіллі, ні маляти...

* * *

З поїзда Михайло прибіг до батьків Софії. Павло, молодший її брат, зустрів його на подвір'ї.

– Де вони? У вас чи у моїх батьків? – запитав схвильовано.

– Немає їх ні в нас, ані там, досі лежать у Звенигородці у лікарні, там же і мати наша Олександра. А лікує Софію лікар Шмигельський, як би не він, то було б велике горе.

Михайло, не гаючи часу, швидко пішов до своїх батьків, а звідти, найнявши підводу, поїхав у Звенигородку. У лікарні йому дозволили побачити і дружину, і маленьку донечку.

– Лікарю, коли можна буде забрати їх додому?

– Про це ще не час говорити. Ми лиш почали учити ходити мамку, нехай трохи підкріпиться здоров'ям, стане упевненіше на ноги. А зараз їй потрібен гарний догляд, добре харчування і підтримка рідних. Це залежатиме від вас, думаю, що ваша присутність біля неї – це вже неабиякі ліки. Адже вернулася з того світу. При такому зараженні крові із тисячі виживає один. Можна сказати, ваша дружина в сорочці народилася.

– Спасибі вам, лікарю, за її порятунок, – розчулено промовив, – і за доню теж.

Після лікарні Софію привезли на хутір до батьків. І за нею, і за немовлям – донькою Валею - доглядали батьки, брат Павло і чоловік Михайло. Часто навідувалися і рідні його – мати Марія і батько Назарій, прибігали й сестра Михайлова Оксана, й брати Микола і Петро. Усі раділи, що, нарешті, виписали невістку з дитям із лікарні.

Та нове лихо впало на молоду родину – тяжко захворіла Валя: якась невідома хвороба мучила дитину – вона кричала день і ніч, її тільце звивалося в страшних стражданнях і корчах. Уже й лікарів, і знахарів, і священника приводили, ліками, і свяченою водою поїли – нічого не допомагало. Дев'ять страшних місяців краялася душа молодої матері...

І коли Бог забрав до себе нещасне дитя, вибухнула тиша, яка була страшніша грому. Софія упала, затуливши вуха руками, злякавшись тиші, що народилася в хаті, і страшного горя від втрати улюбленої донечки. Її ноги підкосила смерть дитини, і вона знову злягла. І, здається, до цілого світу збайдужіла, нічого не могло розрадити в горі... Утішала її родина Михайлова і батько Андрій з матір'ю і братом. Але вона не могла змиритися з втратою дитини, бажане народження якої принесло їй стільки випробувань. А тепер, коли сама виборсалась із пазурів смерті, ця лиходійка-смерть забрала донечку!

...Лише після двох місяців стала підніматися з ліжка, виходити на своє подвір'я, яке раніше так любила, бо воно завжди задивлялося на недалеку річку, приносило солодкі пахощі сінечка і води. Михайло і не відходив від неї увесь цей час, і радів, коли вона робила перші кроки: він завжди був поруч, вчасно підставляв своє плече, розраджував, як умів. А коли привів до своїх батьків, ті не знали, куди її посадити, а надто найменший брат Петро (брат Микола вже на той час навчався в сільськогосподарській школі в Млієві).

– О тепер, дочко, ти вже вдома, сьогодні на хутір не підеш, бо для тебе це далеко, ти ще не зовсім окріпла, а там і назовсім у нас залишишся, бо тепер тут твій дім. Он через сіни хата стоїть, а нам вистачить із хлопцями цієї, вона велика, – сказав батько Назарій. – Бо куди голка, туди й нитка, так?

– Так, я згодна, тільки ще не зовсім подужаю всяку роботу, – тихо озвалася.

– Та хто ж тебе до роботи силує, спочатку видужаєш, а там буде видно, що зможеш робити, – мовила мати Марія. – Не бійся, дочко, ми ж такі самі батьки, як і твої, а ти тепер наша дитина.

І правду сказала свекруха: жаліли її і берегли всі в родині Брусліновських: і батьки, і брати, і сестра Оксана. Вона хоч і жила через річку, бо вже була заміжня, але щонеділі, а то й на тижні, прибігала до них. У неї завжди знаходилося тепле слово для молодої невістки, і тому на серці Софії потроху розгодинювалося.

Одне було погано: стали ходити чутки про війну, спочатку говорили люди між собою пошепки, на вухо, але коли в селі почали набирати до армії молодих хлопців і чоловіків, то не в одній родині заплакали матері – чиє, чиє, а материнське серце ще здалеку відчуває лихо. І в хату Назарія і Марії Брусліновських вдерлася журба: Миколу, котрий навчався в Млієві, забрали в армію, а за ним Михайла і зятя Івана, Оксаниного чоловіка, батька чотирьох ще малих хлоп'ят – Миколи, Анатолія, Михайла, Василя. Заплакала мати, невістка молода, дочка: чи надовго беруть, чи справді буде війна?! Софія довгими ночами не спала, плакала, щоб ніхто її не чув, мучила себе думками: що буде тепер, адже відчувала вже під серцем дитя... Про це ніхто з рідних ще не знав, лише вони з Михайлом. Та і його не було тепер поруч.

* * *

Почалася зима, сповнена тривогами і поганими передчуттями. В останній день місяця лютого Софія народила доньку. Свекруха Марія прийняла в невістки пологи сама.

– Як назвеш, дочко, своє дитя? – запитала мати Марія.

– Нехай буде такою, як ви, Марією, лагідною, доброю, розумною, – сказала молода породілля.

Немає тепер спокою у Назаровій хаті: плачі матері за синами, гіркі осиротілі почуття невістки, важкі думки батька, щоденні ридання дочки Оксани, яка прийде зі своїми синочками, а вони висядуть на лаві, як ті горобенята, і всіх треба нагодувати, одягнути, за кожним приглянути.

– Що я без Івана тепер робитиму? – плаче Оксана. – Він же в мене золотий чоловік, лад у всьому давав і хлопцям також.

– Не плач, доню, може ще замиряться? – втішав батько, але в його голосі вчувалася невпевненість. – А твоїм хлопцям, поки Іван не вернеться, я буду за порадника старшого.

Хіба ж міг тоді він передбачити, що його зять Іван загине на цій проклятій війні, і його синочки зростатимуть без нього, а їхня мати, його безталанна дочка, забуде на все життя усміхатися... А була ж весела і співуча, як пташка!

– А може, Гітлер схаменеться та не проводитиме далі наступ? – гомоніли на ганку сусіди з Назарієм. – Не для того він порушив наші кордони, – журилися всі, хто зібрався на ще недавно веселому, гомінкому подвір'ї Брусліновських: тут завжди чулися звуки гітари, на якій чудово грав син Микола, тоді приходили сусіди і молодь. А тепер все завмерло – оніміло.

Зростаючим гуркотом канонади накочувався на село фронт, все голосніше і голосніше лунали вибухи і стрілянина, все частіше з'являлися ворожі літаки. Колгоспи спішно евакуюювали, вивозячи все цінне, виганяючи худобу, яку супроводжували пастухи. З боями відійшли останні частини. Усі дороги були заюрмлені військовими, цивільним людом, технікою, возами і худобою. Усе відбувалося блискавично, як у німому кіно. Далі групами і поодинці проривалися до своїх з оточення стомлені та поранені бійці.

– Як воно буде далі? Чутки надходять все страшніші, – думала Софія гірко.

– Фашист бере місто за містом, – обізвався Павло. – Я чув, що наші хлопці з ФЗО записуються добровольцями на фронт. І в мене така думка є. Я теж хочу з ними.

– І не додумайся: ти ще роками не вийшов, – сказала Софія. – А матір, батька, як покинеш, та ще з малим Іванком?

– А що, нам сидіти, склавши руки, доки німець прийде аж у село?
– відповів Павло.

– Якби мені більше зросту, то роки я б собі прибавив і теж пішов би воювати.

Якоїсь днини у село зайшли змучені бійці. Усе ближчими ставали звуки канонади. Назарій віддав більшу половину хати, щоб там розмістився штаб. Мати Марія варила їм нехитрий обід: картоплю в мундирах, гріла чай. Але це тривало недовго, скоро по Великому шляху, що за селом, поповзла німецька техніка, залунали кулеметні черги та вибухи. Софія з донькою сховалася аж під штандари, затулила вуха, притиснувши її до грудей.

– Чи ви здуріли, що сюди сховалися? – забіг батько Назарій. – Та воно ж як вдарить у хату, то ніхто й не дістане. Мабуть, якийсь падлюка німцям доніс, що в нашій хаті штаб червоноармійців. Вилазьте, кому сказав!

– То ми побіжимо до Оксани нашої через річку, тату? – обізвалася невістка.

– Добре. Робіть, як знаєте. Однак не послухаєте, – пробурчав невесело.

До Оксани бігли чимдуж: мати, Петро – брат і Софія з Марусею. Оксана зустріла їх на подвір'ї і наказала:

– Стрибайте в погріб, я туди накидала подушок, там уже сидять з дітьми кума Марія і Ялисовета. Софія мовчки подала доньку жінкам. Дівчинка, побачивши чужі руки, закричала несвоїм голосом.

– Не плач, маленька, мама з тобою, заспокоювала донечку. Із підземелля чути було, як кипить бій.

Того дня фашисти не могли взяти село, відступили в бік Катеринопільщини. Якось старий Назарій після страшного обстрілу щодуху прибіг до їх сховку, у дочки Оксани. Журив несердито:

– Хто ж ховається в погріб під час стрілянини? Вас же могло навіки засипати в ньому. Краще б пішла до дядька Данила, він живе у заворотті, там би і пересиділи лиху годину. Обіцяй мені, що більше в погребі не будеш ховатися.

– Добре. Я не забуду вашої поради, – сказала сумно.

На ранок знову зав'язався такий бій, що тряслася уся хата, не допомагали й віконниці. Софія послухала свекра і вже не побігла до

Оксани через річку, а пішла в сусідський льох, там сиділи інші жінки з дітьми, які кричали, злякавшись холоду і темряви. Сюди долинав грім бою страшного, смертельного. За селом день і ніч гриміла ворожа канонада. Великий Шлях здригався від воєнної техніки чужинців, яка сунула і сунула безкінечним потоком.

* * *

Голова колгоспу Афанасій Білан скликав до комори людей. поприходили переважно жінки з дітьми і літні селяни.

– Не знаєте, чого нас кличуть? – допитувалися один в одного.

– Хтозна, може знову на яку роботу?

– Яка робота, як німці по Великому Шляху сунуть? – заперечували інші.

Афанасій не примусив себе чекати і звернувся до всіх зі словами, які разом і злякали і порадували:

– Худобу колгоспну ми відправили за Дніпро. Не сьогодні – завтра тут буде німець. Чи вдасться нам щось зібрати для себе з посіяного, я не знаю. А в коморах колгоспних ще є зерно. А тому ми вирішили з правлінням віддати все, що в коморах, вам. Розбирайте негайно свої частки. не баріться, щоб устигнути, доки ворог зайде у село.

Софія разом з усіма жінками та чоловіками наносили додому збіжжя.. А воно як те золото – добірне та чисте. І дух солодкий заповнив усю комору.

У кожній хаті дякували голові, який подумав про них: адже почалася страшна війна, мабуть, не на рік.

І чи повернуться живими годувальники їхніх дітей і старих, німецьких батьків? – І хто збиратиме урожай, який дозріває на полі? Чи дістанеться селянам хоч зернина з нього?

* * *

Згодом Великим шляхом посунула німецька армада. У селі з'явилися представники окупаційної влади, розвісили об'яви з наказами та заборонами німецького командування, де за всі невиконання було одне – розстріл. Стецівчани на вимогу окупаційної влади вибрали

старосту, найбільш незадоволені радянською владою записались в поліцію, виловлювали активістів та керівників радянських установ, не оминуло лихо й колишнього голову колгоспу Афанасія Білана.

Схопили його вдома, та він і не збирався нікуди втікати. Побитого, зі зв'язаними руками, під розпачливі зойки жінки і трьох малолітніх доньок, повели до колгоспної контори. Зігнали і старих і малих на прилюдний допит голови. Софія подумки молилась разом з усіма, щоб лихо оминуло дорогого чоловіка.

– Ти тут був головою? – запитали через перекладача.

– Так, – ствердив чоловік.

– Хто тобі дав право роздавати зерно з комори?! – гримнув офіцер.

– Хто твої спільники?

– Ніхто. Я так вирішив сам: засіки повні, а гарний урожай дозріває на полі і ніде його буде зберігати.

Наступила мовчанка, у якій і селяни і Афанасій, прочитали неминучий і страшний вирок. Офіцер слухав перекладача і з ненависті його обличчя біліло. – Розстріляти! – віддав наказ.

Вирок Афанасієві Білану виконали на полі за селом. Тепер усі люди знали, що поміж ними є такі, що на очах перекинулись у зрадників.

Німці увійшли в село, гелґочучи щось. Біля хати Брусліновських зупинились, зайшли на подвір'я, заглянули в хату, через перекладача повідомили, що в хаті будуть розміщуватись військові. Сім'ю Назарову з більшої половини хати вигнали і переселили в меншу – через сіни. Вороги були веселі: аякже, вибили нарешті із села червоноармійців. Німецький кухар наказав варити яйця в печі. Назарій уніс у хату рядно соломи, мовчки виклав її перед піччю. Марія підклала солому у піч віхоть за віхтем, але вода на яйця не закипала, німець нервував: «Шнель, шнель, шнель!» Тим часом до хати сходилися військові, та неабиякі: видно, що офіцери. Нарешті окріп змилосердився і кипів аж бризки вилітали на черінь. Кухар заусміхався, а коли вибрав яйця, став показувати, що треба зварити чай. Він жестикулював, пояснюючи, що швидко треба зварити чай, адже він бачив, як довго закипала вода. А тоді став у кухлі наливати окріп, в якому щойно зварились яйця. Марія здивувалася, стала злякано жестами показувати, що так не можна. Тим часом Назарій уніс відро води на чай, але кухар тлумачив своє і продовжував черпати окріп у кухлі. Він аж звеселів, що знайшов вихід

і собі порятунку: «Матка, гут. Гут, матка!» – усміхався. Також наказав зняти з стіни фотокартку сина, де її Микола був сфотографований у військовому одязі, пояснивши, що можуть зайти до хати ті, хто за цю фотокартку покарають всю сім'ю.

Доки фашисти чаювали, Марія з переляку уся тремтіла, не так за себе, як за свою родину. «Слава Богу, на цей раз обійшлося», – полегшено зітхнула, як закінчили зайди їсти.

* * *

– Горить! Хата горить! – почула крик Софія, що поралася якраз на подвір'ї.

– Де горить? У кого? – допитувалася тітка Неоніла.

– На кутку хата чиясь, – підбіг дядько Явтух.

Вони вибігли на вулицю і побачили, як і справді з кутка (так називалася невеличка бічна вуличка недалеко від них) валує дим. Схопили мерщій відра – і до криниці. Туди бігли вже близькі і дальші сусіди. Теж з відрами, схвильовані, злякані.

– Це ж хата Мотрі Командирки – вигукували. Так по – вуличному прозивали молодицю, яка мала бойову вдачу, була веселою, щебетливою сміхотухою.

Люди збіглися до палаючого обійстя. А там, о Господи, вже стоять німці і поліцаї і нікого не підпускають гасити пожежу. Як бігла Софія з відрами, так і остовпіла разом з сусідами.

– Чому? Що сталося? – пошепки запитували один в одного.

– А де ж Мотря?

– Немає. Не дай Боже, в хаті залишилася.

– За що ж її така кара?

– Кажуть, партизанів у хаті своїй переховувала.

– Мотрю везуть! Огляніться, – зашепотіла подруга Маруся.

– Де?

– На бричці. Між поліцаями.

Під'їхала бричка. А на ній Мотря. Видно, знущалися нелюди, бо сама на себе несхожа – на вродливому обличчі місця живого немає.

Вона побачила, що люди збіглися її рятувати, і тінь живої вдячності промайнула на її устах.

– Так буде з кожним, хто допомагатиме партизанам! – об’явили поліцаї, німецький офіцер наказав рушати..

Повезли молодицю, а за нею і її колишню веселість, безтурботність і жвавість. Хорошою сусідкою була вона, не раз забігала і до них по те чи інше господарське начиння, чи виклепати косу, чи нагострити сапу, чи набити держака до лопати.

Та й Софія не раз ходила до щедрої і щиросердої Мотрі, яка завжди була рада поділитися усім, що мала.

Своїх діток Бог не дав, то бавила охоче сусідську малечу.

А тепер повезли її на неминучу загибель.

– Хто ж доніс на Мотрю, що підгодовувала наших солдатів? – допитувалися одне в одного селяни.

– Хіба мало на світі «добрих людей»?

– Та що казати. Далеке не бачило, а близьке все знало. Мабуть, були в жінки вороги, – перемовлялися між собою, вражені побаченим пережитим односельці. – Кажуть, у печі і досі стоять вареники і борщ. Старалася для когось, бо доброю була.

Так і чорніло старше згарище Мотриної хати, страхаючи Софію, яка інколи ходила мимо нього до річки.

– Згубили прокляті нелюди таку жінку, яка аж променилася сяйвом тепла до інших, а сама не вбереглася, – журилася.

З річки поверталася невеселою, несучи в серці щем і біль.

* * *

В окупованому селі відновив свою діяльність колгосп, у якому всім керував німець та поліцаї. Всі колгоспники продовжили працювати, але не вистачало коней та реманенту.

– Софіє, повертай Бритву «цоб», ти ж бачиш, що вона бере «цобе»! – гукає подруга Маруся Темченкова, яка теж іде за парою корів.

– Та ж я її підганяю, Дама її сама вже тягне, а вона не слухається, – аж через сльози каже молодиця. Вона не може ні подрузі, ні собі зізнатися в тому, що не вистачає сили в руках, та й німець не дає зупинитися. Так за день по ріллі знаходяться, що падають до вечора з ніг. Перетворили за німців корів на тягло. А вони не пристосовані до цього знущання.

Орати, волочити, запрягати у воза годувальницю раніше б і в голову не прийшло.

Клята війна, до чого призвела! Мучаться діти, жінки, літні люди, а молодий цвіт лягає під косу безжалісної смерті.

Уже осінь заступила – мокра, непривітна, прогнівана. Сипле – моросить дрібним дощем, під яким у жінок намокає вдяганка, а чоботи в болоті, як стопудові ваги, що їх ледве-ледве витягують жінки.

Худобі теж нелегко в такій незвичній для них роботі. Корівки оглядаються на своїх господинь і ніяк не можуть зрозуміти, що це сталося: замість пастися на соковитій березині їх заганяють грузнути в ріллі.

Жалко жінкам своїх годувальниць, а тому пошепки озиваються до них: «Потерпіть ще трохи, вечір недалеко, а вдома нап'єтеся водички і сінця поїсте».

Коли вже зовсім знеможені корівки зупиняться безсилі і голодні, Софія дивиться на них із жалем і ласкою, погладить і Бритву, і Даму.

У їхніх очах читає і непорозуміння, і смуток, і біль. А з очей норовливої, завжди впевненої і забійкуватої Бритви котяться сльозинки.

– Господи милосердний, що ж це за світ настав, що вороги топчуть землю і змушують навіть худобу страждати й плакати!

Закінчиться війна, а до Софії у снах буде не раз приходити поле і мучениці – корівки на ньому, які, мабуть, так і не зрозуміли, чому на них упало таке лихо.

* * *

Михайло проходив у Західній Україні строкову службу, коли німецька армія вдерлася на територію України. В одну хвилину все змінилося. День і ніч не втихав шквал вогню, який охопив усе навколо.

Снаряди розривалися один за одним і сікли смертоносними осколками і бійців, і тимчасові укріплення, знищуючи все дощенту, довершувалось усе бомбардуванням та полюванням за бійцями ворожої авіації. Усі зусилля організувати оборону, були марними через страшні людські втрати. Від частини, у якій служив Михайло, залишилося кілька десятків солдатів, які вціліли через те, що були

розміщені на цвинтарі, який німці не обстрілювали і не бомбардували. Бійці хотіли якнайшвидше врятуватися, вибравшись із ворожого кільця, під прикриттям недалекого лісу.

Вони з великими труднощами дісталися до нього, виносячи з поля бою тяжкопоранених бійців, які, стікаючи кров'ю, уже не сподівалися на порятунок і просили залишити їх.

Усім було зрозуміло: вони оточені. Лише слабенька надія ще жевріла: а може, ліс прихистить і порятує знесилених їх, хто вижив у страшних боях.

І справді, у непрохідній гущавині, між віковичними деревами, вони нарешті попадали, відірвавшись і від літаків, що невпинно поливали уцілілі рештки Червоної армії нищівним вогнем, і від німецьких солдатів, які прочісували місцевість: десь зовсім недалеко чути було рев моторів мотоциклів.

Під прихистком темної ночі бійцям вдалося винести поранених та вийти з оточення. Смертельно стомлені, вони попадали на землю, а віддихавшись, змогли, нарешті, перев'язати поранених, дати їм напитися води.

Неспокійно було й тут, бо під ранок стало чути рух німецької техніки десь, близько за лісом. Ніхто з бійців не був певен, що тут вони у безпеці, хоч канонада віддалилася разом із фронтом.

Начальник штабу, який опинився в оточенні разом з бійцями, взяв на себе обов'язки командира цього невеличкого підрозділу. Він вирішив послати в розвідку двох наймолодших і найспритніших солдатів, щоб з'ясувати, чи далеко лінія фронту та як обійти найближчі ворожі частини.

Спливали в тривозі години, а розвідників усе не було.

– Може, попали в засідку? – припускали.

Але ніхто і подумати не міг, що розвідники можуть зрадити. І не помилилися. Вони прийшли стомлені, ледве переводячи дух:

– Далеко звідси, у лісі, ми натрапили на хату лісника. Бачили його, але не підходили, бо з вами не порадилися, чи варто йому показуватися: хтозна що за людина.

– Нічого підозрілого за ним не помітили? Може, з поліцаями зв'язаний? Чи з німцями?

– Ні, сам з'явився рано-вранці і потім зайшов до хати, видно було, що топиться в печі. І зараз там знаходиться у своїй лісничівці.

– Добре, попробуємо підійти ближче, але обережно. Слідкувати всім, чи немає нічого підозрілого, чи немає близько німців, – наказав командир.

Вирушили, взявши на ноші трьох важкопоранених бійців.

Коли вже добре стемніло, підійшли до лісничової хати. Він присвічуючи каганцем, вийшов за двері на легенький стукіт у вікно.

– Хто тут? Чого треба? – озвався грубим голосом.

– Свої! Виходимо з оточення, – тихо відгукнувся командир. – Німців близько немає?

– Немає!

– Нам би перепочити, поранених перев'язати. До наступного вечора, а там ми знову вирушимо, треба пробиватися до наших.

– Заходьте, перегрієтеся, гарячого поїсте, відпочинете, бо вдень виходити небезпечно: німці сновигають під лісом і на дорозі.

– А сюди вони навідуються? – спитав командир.

– Ні, поки що Бог милував: дороги до моєї сторожки не знають.

– От і добре, – зраділи бійці: нарешті вони перепочинуть і страви гарячої поїдять.

Лісник клопотався, підставляв невибагливу їжу своїм гостям, у його голосі вчувалася якась радісна тривога і турбота.

– Певно, зрадив, що побачив своїх, – подумалося тоді бійцям

– Ну, а тепер піду сам на розвідку, дізнаюся, як і куди безпечніше вам буде йти. А ви відпочивайте. Я вас закрию, щоб видно було, що мене і нікого тут немає.

Скільки щирості було в ньому і в його турботі, що ніхто й на хвильку не засумнівався в намірах цього чоловіка.

Ще, може, й не встиг хто з бійців навіть задрімати, як раптом загуркотіли мотоцикли, загарчали чужі голоси, почулося, як запобігливим голосом лепетав лісник:

– Тут, тут вони, я навмисне їх приспав і на замок закрияв, щоб ви їх узяли тепленькими. Він улесливо кланявся і видно з усього, як радів, що прислужився ворогам.

Тепер це вже не той був чоловік, що гостив хлібом, а страшний вовк в овечій шкурі.

Їх оточили і повели з лісу. Бійці не кидали своїх побратимів, які ледве-ледве переставляли ноги: на ноші поранених не покладали свідомо, щоб не пристрелили їх вороги на місці.

– Не зупиняйся, іди, бо вб'ють, – просили пошепки товаришів, знесилених і змучених.

Їх вивели з лісу і загнали, як худобу, гамселячи прикладами по чому попало, в машину.

Так вони потрапили в пекло неволі під Бродами.

Голодні, змарнілі, знесилені страждали за колючим дротом без надії на визволення.

Табірної баланди і брукви не вистачало на всіх.

Та й у цих умовах для декого з'являлася хоча й слабенька надія на порятунок, коли під огорожу приходили небайдужі чиїсь дружини, матері, сестри, які дізналися, що за колючим дротом страждають їхні близькі.

Місцеві жительки кидали полоненим моркву, хліб, хто що мав, часто потерпаючи від знущань вартових. Між в'язнями ходили чутки, що німці відпускають тих чоловіків, за яких посвідчать члени їхніх сімей, що вони їхні рідні і що тутешні.

Одного разу, коли жінки знову принесли їжу, намагаючись передати невірникам, Михайло почув, як до нього звернулась чорнява молодиця: «Кинь мені свої документи, які є при тобі, я постараюся витягти тебе звідси. Мене звати Марія». Михайло з начальником штабу так і зробили, не гаючи часу, і стали чекати, хоча надії було мало: хтозна, чи не підведе незнайома жінка, чи вдасться те, що задумалось.

Здалося, ніби пройшла вічність, поки Марія покликала Михайла, а він худий, в подертому закривавленому одязі, з надією в очах дуже зрадів. Жінка передала через поліцяя клуночка і довго дивилася, аж поки не відштовхнули її десь вбік.

Проте вона встигла сказати, що тепер їй потрібно звернутися до комендатури, переконати німців, щоб відпустили чоловіка до дітей.

Вистоявши здоровенні черги, Марії вдалося таки запевнити – переконати помічника коменданта в тому, що її чоловік Михайло – місцевий житель і батько її дитини, ніякої небезпеки для німецької влади не становить.

І Бог змилювався над ним: його випустили та ще й видали аусвайс – перепустку.

Змученого та втомленого забрала Марія його до своєї хати. Так він став жити з Марієюною родиною. При допомозі друзів цієї доброї жінки вдалося визволити і командира загону.

Перепочивши, поки загоїлись рани, попередньо порадившись із командиром про те, що йтимуть разом, він зібрався в дорогу.

– Не знаю, як тобі й дякувати, Маріє, – розчулено говорив Михайло.
– Закінчиться війна, приїжджай до мене на гостину, побачиш, як у нас там гарно, які поля, левади, річка Шполка. Познайомлю тебе зі своєю дружиною Софією, донькою, батьками. У мене мама теж Марія.

– Авжеж, – мовила тихо, зрозумівши, що чоловік не стане її долею на все життя, бо прийшов час, він окріп і доведеться розлучатися, може, й навіки.

А вона ж серцем уже прикипіла до нього, красивого, стрункого, молодого відтоді, як з-поміж сотень в'язнів її серце, очі вибрали саме його. І ось уже невблаганна розлука стала між ними...

– Спасибі тобі, Маріє, скільки житиму, не забуду, як ти мене врятувала від смерті, – дякував сердечно, поцілувавши її на прощання.

Вийшов з хати, намагаючись не дивитися в заплакані очі Марії, перейшов широке подвір'я і став за хвірткою, відчуваючи на собі погляд її карих очей.

Старався не оглядатися, бо знав, розумів, якщо озирнеться, може назавжди залишитися з нею із вдячності, що врятувала із пекла, не дала пропасти у тій проклятій невільницькій ямі.

Та що гріха таїть, поки знесилений відходив від полону і пережитого в боях, звик до її непосидючих турбот, приязної і лагідної усмішки, хатнього затишку, у якому сповивала – лікувала його зболену душу. Проклята війна, яка розриває людині надвоє серце!

* * *

Дні йшли за днями, а вони долали із побратимом відстані, які віддаляли від незабутньої сторінки їхнього важкого життя, сповненого страшних випробувань, що випали на їхню молоду долю.

Незагойною раною в душі запеклися навіки і бої, і безсонні ночі, і поразка, і табір з невільникми, і несподіване визволення з полону, і вона, котра не побоялася простягнути йому свою руку, а згодом і тепло свого доброго серця...

Марія – незвичайна жінка, що знайшла в собі сили відпустити його.

Згадка за згадкою обсідали Михайла і викликали щемливі муки сумління.

Та чим далі стелилася їм небезпечна дорога додому, тим швидше затихали вони, і приходило розуміння того, що він правильно вчинив, адже вдома на нього чекають діти, батьки і дружина.

І як же добуватися через непрохідні хащі, болота, минати села, не заходячи в них з остороги на те, що знову потраплять в лапи хитрого вовка в овечій подобі.

Харчувалися спочатку тим, що дала завбачлива Марія в дорогу, а далі майже голодні, пили лише воду та їли ягоди, що траплялися в лісах.

– Чи далеко ще твоя сторона? – питався знесилений командир.

– Думаю, що на два-три дні ходу, якщо нічого не переб'є, – відповідав Михайло.

Він уже не чув ніг, падаючи під час перепочинку, коли знаходилось безпечне місце.

Нарешті дісталися до Звенигородщини, де все було Михайлові знайоме і рідне.

– Перейдемо залізницю і ще трохи і ми вже вдома, – збадьорено сказав товаришу. Вийшовши з густого переліска, лише почали спускатися до залізниці, як почувлися голоси обхідників, тож мусили тікати знову в перелісок, щоб перейти залізницю вже в темряві.

Під ранок зайшли в Стецівку, дісталися до хати. Михайло обережно постукав в причільне вікно, у кімнату, в якій жили вони з Софією.

Молодиця виглянула у шибку і скоріше відчула, аніж побачила свого чоловіка.

Впустила їх у хату і разом усміхалася, і плакала від несподіванки і радісного здивування.

– Піду, покличу батьків, – сказала після того, як дала їм умитися і переодягнутися...

– Сину мій, синочку, слава Богу, добився додому, а братів твоїх не

Михайло повернувся додому, а згодом відпустили і заручників, а разом з ними і Назарія.

* * *

Збігла осінь, мокра, заплакана й сумна. Сільською вулицею не пройти і не проїхати: багнюки по коліна. Така година важка обступила село, людей. Софія ледве добиралася з дитиною до хутора, аби провідати батьків.

А зима впала глибокими снігами, що до повітки ходили, як у тунелі. Батько Назарій, попоравши худобу, швидко заходив у сіни, збивав із шапки, валянок сніг, заносив до хати солому, клав її біля плити на ранок топити у печі.

– Ну, й година, сніжище, морозище, а наші ж де тепер від такого холоду сховаються, – промовив, заходившись роздягатися.

– Ох, дітки, дітки, – в тон йому мовила свекруха, – може, зглянеться на них Всемилосердний та зупинить німців.

– Еге ж, він зглянеться. Он скільки землі вороги захопили.

Полягали спати кожен із своєю журбою, яка була у всіх однакова...

Довга, тривожна і люта зима, та і її Бог допоміг пережити. Поволі стала відступати зі своїми морозами і хуртовинами.

У селі верховодили поліцаї.

Якось уночі Софія довго не могла заснути. Михайла вдома не було – переховувався від поліцаїв у Софіїного дядька Гната.

Мамо, чуєте, хтось шкрябає у вікно, – тихенько прошепотіла вона.

– То гілка, надворі он який вітрюган ще звечора зірвався, спи, – заспокоювала мати.

– Та через деякий час невістка, яка з дітьми спала на полу біля вікна, знову своєї:

Шкрябає по шибці тихенько: я ж чую.

– То виглянь, дочко, у вікно, – порадила Марія.

– Мамо, там дитина якась стоїть, ніби хлопець, бо в шапці. Що будемо робити?

– Пусти його до хати, бо ще замерзне у нас під вікнами. Он який приморозок брав ще звечора.

– Софія навшпиньки, не засвічуючи каганця, пішла до дверей, відкрила сінешні двері, і в хату зайшов невеличкий хлопчина.

У куфайці, вдягнутій на голе тіло, босий, в коротких не по зросту штанах, у величезній шапці.

Він трусився від холоду і страху, що його проженуть із теплої хати знову надвір.

– Ти звідки? Хто? Де твої батьки? Як тебе звуть? – допитувалися хатні.

– Яша, – на оце лише слово спромігся дати відповідь нічний зайда, додавши:

– Втікаю від німців.

– То ти з жидів?

Хлопець ствердно хитнув головою.

– Ми тікали. Я не знаю, де тепер мої батьки, мабуть, їх упіймали, – і заплакав гірко.

– Маріє, а знайди щось із одежі хлопців наших та накрий його тіло, бачиш, які дрижаки б'ють його.

Софія піднесла йому відро з водою, полила на руки:

– Умийся. Ось рушником утрися та й будеш їсти.

Свекруха дала несподіваному гостю скибку хліба, картоплі, цибулину. І він накинувся на них і за мить все з'їв. Видно, давно не було в нещасного й рісочки в роті.

– Ой, війна, що вона робить з нашими дітьми! – зітхала Марія, згадуючи й своїх синочків. Як там найменший синок Петя, забрали його в неволю, утікав уже тричі, просила, застерігала, що вб'ють. А він одно: «Я їм не покорюся. Недовго тут будуть, ось побачите, як тікатимуть Великим шляхом».

!Старий Назарій на ранок став радитися зі своїми молодицями:

– Щось треба думати з Яшком. Не буде ж він сидіти увесь час у нас на печі. Гляди, сьогодні знову зайдуть німці у село. Та щоб і свої собаки-поліцаї не винюхали та не схопили цього півпарубка.

– Я знаю, де його переховувати! – мовила Софія. – На хуторі. Відведу, як трохи звечоріє.

– А як хто побачить? – стривожилися батьки.

– Ніхто не побачить. Ми підемо берегами, сховатись там легко за вербами.

Я відведу його до Храсини, вона з дітьми малими сама живе, бідує, нікому й дровини врубати, ні води в хату внести. Туди й поліцаї і німці не навідуються.

Та й Яшка не схожий видом на жида. Якось перебуде лиху годину. На цьому й погодилися.

– Не йди проти ночі, бо ще потрапиш у пастку. Підете рано, – сказав батько.

– Добре, тату, – погодилася невістка.

Рано-ранесенько, як тільки-но схопилася перша зіронька, Софія з Яшком вийшла з двору. Було ще майже темно, не видно, куди ставати, ноги раз у раз загрузали у глибоких заметах, бо вночі несподівано знову випав сніг.

Хлопець у величезних чоботях, які дали йому зі старшого сина Михайла, ледве-ледве виборсувався із снігу і наздоганяв молоду жінку.

– Не спіши, бо я тут заблуджусь, – шепотів.

– Мовчи і йди, нам до світу поспішати треба, – нагримала на нього.

– Ніхто з тобою панькатись не буде, як спіймають. Ще й мене коло тебе вб'ють.

Сяк-так дісталися на хутір. Зайшли на занедбане подвір'я з убогою хатиною. Видно, що тут не було давно чоловічих рук.

Вона легенько постукала у причільне віконце. Звідти швидко обізвалася хазяйка – вже не спала.

На сході займався червоним полум'ям молодий ранок.

– Хто там? – спитала Храсина.

– Я, твоя сусідка, Софія Андрієва. Відчини.

Засув загнувся, і на порозі стала молодиця, худенька, бліда, з довгим розплетеним волоссям.

– Храсинко, ти бідуєш із дітками, нікому і дров нарубати, а я тобі привела молодого парубка. Прийми, хай тобі буде за помічника. Він робитиме за миску борщу і за дах над головою. Йому немає куди йти, хату їхню розбомбило, сім'я загинула. Ми його трохи підрятували, але тепер, коли німці ось-ось будуть у селі, у нашій хаті йому бути небезпечно, бо ще й поліцаї можуть донести, що чужий. А я, як буду тут коли в батьків, то заразом приноситиму вам молочка, якщо корову не заберуть, бо вже поліцай погрожував: мовляв, де твій чоловік, молодице, а де ваші сини, Маріє? Думаєте, не знаємо? Отож-то, не

сердьте мене, бо буде вам непереливки. І корову вашу давно треба у вас забрати, та держіть, поки я ще добрий.

Отак-то, Храсинко, будемо надіятись на краще. А ти, Яшко, слухайся хазяйку, роби все, що скаже, то не будеш голодний і в безпеці житимеш.

Це добре, що так вийшло, і жінка добра тебе візьме, а недавно по селі ходила жидівочка, люди її направили подалі від центру села, аж на Пасекове, та й там найшлася підла людина, видала. То її повезли в Звенигородку і разом з іншими одноплемінниками розстріляли.

Отож, старайся більше увечері та вночі виходити, вікна гарно затуляйте, щоб хто не побачив.

Латай дітям чоботи, топи грубку, а по солому на поле до скирти ходіть тільки вночі.

Так тепер усі роблять, аби лишній раз не показуватися поліцаям на очі. Вони в цей час гуляють, сліпи заливаючи горілкою, або сплять.

Щотижня, навідуючи батьків, Софія забігала і до Храсинки, несла літру молока, яку-небудь пампушку чи трохи сала, бо знала, що в цій хаті часом буває і без хліба.

Питала Яшка, як йому тепер живеться. Спочатку говорив, що непогано: і діти до нього пригорнулися, і господиня від ложки-миски не відсаджує.

А через місяць-два став жалітися, що з нею важко порозумітися, робить усе не так: то картоплю чомусь на горище заносить, то ще щось таке дивне творить.

Піду я від неї, – якось заявив. – Не можу тут жити, боюсь. Та й одна молодиця мене кличе до себе в прийми, Любка Гарестова.

– Он як. Коли ж це ти встиг з нею познайомитись? – спитала Софія.

– Коло скирти. Я брав солому: вона прийшла, розбалакались, спитала, де живу.

І до себе покликала. Піду я, – рішуче сказав.

– Діло твоє. Як хочеш, так і роби, але будь обережний, бо там не хутір, а село, – попередила.

* * *

Невдовзі нове лихо спіткало родину. Масово почали відправляти молодь у Німеччину. Спочатку забрали сусідського хлопця Василя Бородія, а потім не оминула «увага» поліцаїв і хати Брусліновських – забрали найменшого сина Петра, та він, нахмуривши юне чоло, пообіцяв:

– Не плачте, мамо, я однаково втечу, а фріци, побачите, як ще тікатимуть Великим шляхом у свою Германію.

– Ой, синку, не втікай, бо вб'ють, як не німці, то свої ж поліцаї, – схопилася за серце мати Марія.

– А я всеодно тікатиму! – уперто мовив хлопець.

Збрали Петра, знову осиротіла хата, а в родині неспокій, ніяк не можуть відучити малу Марусю, яка вигукує з тину, побачивши поліцая:

– Ах ти поліцяюга, забрав мого дядю, поліцяюга поганий!

– Накажіть дитині, щоб мовчала, бо я такий, що стерплю, а як інший хто почує, то буде біда, – якось сказав один з поліцаїв.

– Пильнуй, дочко, нерозумне ще дитя, – просила свекруха. – А то, не приведи Господи, як і справді почують вороги.

* * *

Якось уранці біля воріт з'явилися поліцаї, викликали Назарія та об'явили, що у їх хаті квартируватимуть німецькі вояки. Наказали звільнити більшу половину хати та добре харчувати і опікуватись ними. В обід прибули і німецькі солдати, серед них віком виділялися двоє близнюків – Отто і Ганс, які більше скидалися на дітей. Вони, зайшовши в хату, майже одразу стали посміхатися до малечі, пригощали їх, почали з ними гратися, давали їм губну гармошку.

– Знать, погані у фріців справи, що погнали отаких солдатів. Їм би ще коло матері сидіти, а не воювати, – говорив Назарій.

І правду говорив: при кожному пострілі наших гармат із яру, вони здригалися і лізли під широку лаву.

А коли Назарій пішов дорізати теля, яке впало на ноги, то обидва німчики забігли в хату та позатуляли вуха подушками, щоб не чути голосу нещасної тварини...

– Ой, плаче за вами мати – німкеня, – журно хитала головою стара Марія.

Інколи близнюки йшли на декілька днів на якісь завдання.

Одного разу із них повернувся лише один і крізь сльози, ламаною мовою пояснював: що інший загинув, показуючи фотокартку, де вони з братом удвох:

– Іх Ганс, а це Отто! Пах, пах, ніхт Отто, – і заплакав безутішно, як мала дитина.

Шкода стало Марії цих чийхось дітей, шкода і їхньої матері, в якій теж серце болить, як в неї за синами.

* * *

В січні 1944р. наблизився фронт. Він розрізав село на дві частини. Знову смерть косила все живе у селі, німці відступили. В село зайшли червоні частини, виловлювали поліцаїв та тих хто працював на німців, майже відразу почали проводили мобілізацію. Михайло разом із такими ж, як і він чоловіками та геть молодими хлопцями, яких визнали годними до військової служби, був призваний до війська.

Перша звістка прийшла від Михайла, пізніше від сусіда Сергія Темченка, що вони зараз знаходяться у Білій Церкві, але після спеціальної підготовки їх відправлятимуть у військові частини. Чоловіки писали, що жінки, хто може чим добитися, привозять своїм харчі. І хоча обидві молодіці мали маленьких діток, все ж вирішили поїхати та завезти своїм домашньої провізії. Зібралися, розпитали людей, якими поїздами можна добратися в Білу Церкву. І вирушили в неблизьку дорогу.

– Бережи себе, дочко, в дорозі не відставай від поїзда, кланяйся Михайлові, – наказувала свекруха.

Батько Андрій разом із свекром Назарієм, провели на станцію, дуже хвилювалися, щоб молодіці в сіли у вагон, бо поїзд у Стецівці довго не стоїть...

Слава Богу, дісталися до міста, а потім і до розташування частини, де служили стецівчани. Як же зраділи молоді чоловіки!

А жінки не стримували сліз, передчуваючи гіркі й болючі роки страшної війни, що впала зненацька на кожную родину. Плакали від розлуки й розпачу. Поверталися додому уже знайомою дорогою,

несучи з собою в серці страждання й страх від невідомості. А вдома всі кинулися з розпитуваннями:

– Як там Михайло, чи дають їм їсти, добре, що встигли побачитись та підтримати чоловіків, до того, як їх відправлять по інших військових частинах.

– О Господи! Сохрани і помилуй вас, діточки. Он і Коля давненько надсилав листа уже з Кавказу, – захвилювалась мати Марія.

– Ждемо від Миколи звісток, а їх чогось все немає... – обізвався батько.

Усі засмутилися ще більше, вечеряли мовчки.. Кожен думав свою невеселу та гірку думу...

* * *

Нарешті діждалися весни, природа квітнула, левада вибухала запашним сіном, річка Шполка переливалася срібними хвилями, але ніхто не радів, не тішився цим цвітом, цією музикою навколишнього світу. Софія молила Бога, щоб допоміг спинити війну та повернути з війни Михайла до дітей (відчула вже під серцем друге дитя). Про це лише знали вони вдвох з матір'ю Марією: вона оберігала її від важкої роботи, а більше сама піднімала вередливу внучку Марійку, кращий шматочок підсовувала невістці, заспокоювала, як могла: «Допоможемо підглядіти діток, а там і батько їхній повернеться. Може ж, недовго ще війна триватиме?» Від таких розмов теплішало і спокійнішало на серці в молодій жінки... Минуло й гаряче спекотне літо. Осінь, як могла, втішала журбу людей своїми дарами.

Якраз копали картоплю, як Софію почали мучити перейми. Пізнього вечора свекруха забрала з городу невістку. Усю ніч промучилась вона, а дитя з'явилося лише на ранок, сповістивши про себе голосним криком.

– Ця буде співати гарно, бо чути аж надворі, – засміявся батько, заходячи до хати. – Угадала ти народити дівчинку прямо на великий празник Пречистої. Софія усміхнулася, а з її синіх, як льон, очей скотилася сльозинка.

Літала колиска з малою Любою аж під стелею, коли сусідський хлопець Іван бавив дівчинку. А в зимові люті морози до хати вносили тільки народжене телятко, і дитині була забавлянка. Воно спочатку

лежало собі тихо під широким дубовим столом, а потім почало й ходити. Телятко намагалося дістати до колиски, лизало дитину, і від лоскоту вона задоволено сміялася.

– Та гоніть від неї цю няньку, – гримала свекруха на сина рідної сестри Назарія Неоніли. – Знайшли чим потішатися! Ще злякається дитя!

– Та ні ж бо, вона радіє. Дивіться, як тягне ручки до нього, – заперечував підліток.

– Не розгойдуй високо колиску, бо ще впаде дитина теляті під ноги, – наказувала.

– А тут м'яко, багато соломи, то ж нічого не буде їй, – казав, сміючись.

– От шибеник! Софіє, а покинь лиш роботу та йди краще наглядай за дітьми, – кликала невістку несердито, турботливо.

Прийшла весна на змучену, захололу від сліз і горя землю. Посадили на городах цибулю, бралися до картоплі, вижидуючи гарну днину. Нарешті така наступила: травень зігрів усіх своїм теплом і щедро уквітчав цвітом: духмянився всюди бузок, цвіли абрикоси, вишні. Софія з батьками і донечками садила картоплю.

– Матимемо цьогоріч і вишні, і яблука. Поприходять сини з війни – буде чим пригощати, – казав старий батько.

– Коли це ще буде? Війна ж іде, – відгукнулася мати. – Піду до погребка ще винесу піввідра картоплі та досадимо оцю смужку. Мати пішла і раптом швидко повернулася без відра і без картоплі. Вона плакала і сміялася разом, примовляючи: «Замирилися, замирилися», – і повторювала, повторювала.

– Що з тобою, Маріє? – затривожився Назарій. Софія стала, як укопана, не вірячи свекрушиним словам.

– Перемога! Війна закінчилася, передали тільки що. Я чула від контори, з гучномовця. Слава Богу, замирилися! Синочки повернуться скоро додому! Дякую тобі, Господи, що замирив прокляту війну!

Хіба знала тоді чи думала мати, що ніколи вже не побачить живими ні зятя Івана, батька її чотирьох онуків: Миколи, Анатолія, Василя, Михайла... Не побачить, не діждеться із страшного пекла і своїх юних синів – Миколи і Петра...

Скільки виплакала нещасна мати, скільки сліз вилила! Про це знає лише Бог і її зболене серце. Поверталися солдати додому, і з ними її найстарший син Михайло, ані про Петра, ні про Миколу не було чутки.

А перед самим Різдвом повернувся сусідський хлопець Василь Бородій, худий, змарнілий, Марія побігла до батька його, Явтуха, питала, чи не розказував син про Петра, їх же майже разом вивозили в ту прокляту Німеччину. Явтух відвів погляд і мовчав, а потім сказав: «Спитайся в нього сама». Кольнуло в матері в серце, якесь страшне передчуття промайнуло в її душі.

– Василю, скажи мені правду про сина, де він, чому не повернувся разом із тобою? Він мовчав, ховаючи погляд від неї, потім випалив з боєм:

– Не ждїть, не виглядайте, спалили його нелюди в печі за те, що сім разів тікав із своїм товаришем. Обох згубили.

Схопилася мати за серце, зойкнула страшно і, як підкошена косою стеблина, впала на сніг. Одволодали її ледве-ледве із фельдшером. З тих пір замкнулися уста матері: ніхто не бачив уже більше на її обличчі усмішки.

– Шукай, сину, Миколу, може, хоч він живий, буває ж, затримують офіцерів на службі, – просила Михайла.

– Добре, мамо, я ще напишу запит, будемо надїятися, що обізветься... – сказав, аби хоч трохи якось заспокоїти неньку.

* * *

...У 1946 році Бог послав родині Назарія ще одного внука. Мати Марія знову сама прийняла пологи в невістки. Хлопчина народився міцненьким, усе вимагав і вимагав уваги. Від колиски не відходили сестрички - няньки, вони його розгойдували в колисці, закладали до рота куклу (хустинку із завернутим в неї розжованим печивом або хлібом), якщо та випадала.

Софія з Михайлом працювали в конторі, а пізніше голова колгоспу Іван Нишпора перевів здібного чоловіка на посаду агронома-польовода.

Згодом жінка попросилася на роботу в ланці.

– Чого тобі не сидиться в теплі? – розраював чоловік.

Тепер Софія ходила на ланку, а троє дітей самі шукали собі в печі їжу, бувало, що й перекидався горщик з кашею, тоді бігли до бабусі

і казали, що в неї і каша, і борщ смачніші, аніж з їхньої печі. Баба насипала їм зі свого обіду у миски, і вони, задоволені, все з'їдали, вкладали малого в колиску, а самі бігли гуляти на подвір'я. Чи плакав, чи кричав, а чи спав малий братик, сестрички не чули: на подвір'ї так весело гратися із подружками. А одного разу із дитиною трапилася страшна трагедія: нагулявшись, дівчатка прибігли до хати, заглянули в колиску, а там Петя лежить весь синій, вдавившись куклою. Старша Марійка не розгубилася і смикнула її, хлопчик враз закричав на всю хату, а сестри взяли його на руки і бігом по подвір'ю, аби заспокоївся.

– Гляди ж, не розкажи мамі, бо битиме, – наказувала Марійка Любі.

– Чуєш?

– Чую, – відповіла Люба. Та вона не втерпіла і все розповіла мамі, коли та прийшла з роботи.

– Ой, Господи, спасибі тобі за дитину! Глядіть же мені, щоб такого більше не було. Частіше навідуйтеся до нього. Добре?

– Добре, мамо, – відповіла за обох Маруся, – а ти базікало, – тихенько сказала сестрі. З тих пір сестрички не залишали братика надовго. Коли ж дуже хотілося купатися в річці, старалися заколисати його, куклу не даючи. Тоді чимдуж бігли на міленьке (місце на ставку, де купалися найменші діти) швиденько пірнаючи, бризкаючи одна на одну, і вибігали з води. Удома мерщій довідувалися до колиски, забавляли колисковими, які чули від мами. А якоїсь днини хлопчик ніяк не хотів спати, хоч як няньки не розгойдували колиску. І куклу давали, а він не засинає.

– Уже всі покупалися, а через нього сиди вдома, – сердилася Маруся.

– Ти побудь, а я побіжу скупаюся, а тоді побіжиш ти, після мене.

– Я так не хочу, – сердилася Люба. – З ним сама не буду.

Тоді, відчуваючи, що сестру годі вговорити, Маруся взяла братика з колиски і вибігла з ним надвір. За нею – сестра. Чимдуж бігли до ставка, не помічаючи навислих над ними хмар, рідких блискавиць та не чуючи грому. Їм назустріч бігли діти, вигукуючи:

– Тю, ви куди, ми від ставка, адже зараз буде гроза! Та Маруся ніби не чула, добігла до ставка, перебрела міленьке і посадила на зеленому сіні братика. Сама пірнула у воду, а виринувши, гукнула до Люби: «Хто більше просидить під водою?! Я чи ти?» Люба справді боялася води, але щоб сестра з неї не насміхалася, й собі кинулася у воду. Заринула,

але швидко вискочила і зразу ж очима – шукати на березі Петю. Та його не було на зеленому моріжку. Щосили дитина забила долонями по воді з криком: «Петя втопився!» Чи Маруся під водою почула, але її голова з'явилася, і вона руками стала шукати малого...

А коли дістала, дитина вже була синя. Сестри, не одягаючи на себе нічого, кинулися бігти, і диво: братик зайшовся кашлем і голосно заплакав.

У річці великими чудовиськами скидалися дощові потоки. Під гуркіт грому, в небі над ставом вибухали блискавиці. Дівчатка перебрели дощовий потік, що з'єднувалася зі ставом, і кинулися додому. Брат мовчав, не плакав, але трусився від холоду. Маруся роздягла його, якось загорнула в пелюшки, прикрила ряденцем і наказала: «Спи!» Неначе розуміючи, що він тільки що врятований від страшного лиха, хлопчик закрив свої сині, як льон, оченята і міцно заснув.

– Ну, як, донечки мої, доглядали за братиком? Годували? – запитала мама, повернувшись з роботи.

– Ні, мамо, він не хотів. Заснув і досі спить, – відповіла Маруся.

Минуло декілька днів, і Люба все ж розповіла про страшну пригоду з братиком на річці, заручившись маминою обіцянкою, що не розкаже нічого Марійці. Слава Богу, братик після страшної пригоди ні захворів, ані перелякався, та й його нянькам було тоді старшій 5, а меншій 4 роки.

Швидко, як на коні, пролетіло спекотне літо, у село зайшла непривітна і невесела осінь. Вона була сердита, холодна і вся в рясних щоденних дощах-сльозах. Мама Софія з батьком день при дні ходили на роботу. Поверталися втомлені, поралися по господарству, вранці наказували донькам добре доглядати братика, годувати його. Часто, бувало, й сварила, що не їли ні каші, ні борщу, а лише пили молоко з хлібом.

– Борщ треба обов'язково вдень поїсти, бо не повиростає.

– Якби такий борщ, як у баби Марії, то ми б і їли, – відказували діти. Ці дитячі слова стали доброю підказкою для матері. Вона попросила свекруху, щоб у її печі ставити обід для дітей.

– А чого ж, хіба печі шкода? Став, доню, а я їм ще й насиплю сама, – погодилася свекруха.

А одного разу вони задумали розмалювати червоним біля челюстей. Поки Маруся замітала в хаті, то менша сестра заходилася швиденько, щоб першою, випередивши старшу, малювати зубчики і квіти, як робить мама.

Але чомусь щітка не слухалася її і забігала та й забігала убік та все вбік.

– Що ти наробила оце?! – закричала Маруся. – Давай я поправлю, бо скоро прийде мама з роботи!

Та щось і їй не вдавалося виправити намальоване.

Відтакого «мистецтва» піч, неначе скривджене дитя, аж засмутилася.

Увечері з роботи повернулася першою мати.

Доньки ще надворі почали хвалитися, що і в хаті поприбирали, і на кухні підмазали. У їхніх словах відчувалася тривога, і мама сказала:

– Так ви ж молодці, всю роботу переробили в хаті та ще й гуси пасли, і за братиком дивилися.

А вступивши в хату, вона не впізнала печі і замість того, щоб насварити дочок, весело засміялася.

– Ох, ви ж мої помічниці! Що б я робила без вас?!

Свекруха, нагодившись на веселий гомін, аж в долоні сплеснула:

– Оце так помазали! А я то думаю собі, чого вони притихли, бісової віри помічниці! А ти, Соню, потакаєш їм.

– Та вони ж, мамо, так старалися, щоб мені допомогти. Нічого, наступного разу вийде краще... І ніжно погладила обох по голівках.

– Розпуск ти великий їм даєш, – бурчала мати Марія.

* * *

– Ти не хочеш на річці попрати платки? – одного дня запитала сестру Маруся. – Бо я піду, мені треба свою хустину випрати. Візьму з собою і Петю.

– І я піду з тобою. Давай ще винесу велику мамину хустку, яку вона узимку носила – запропонувала Люба.

– Давай! – погодилася сестра.

Вони зібрали прання, взяли мило і швиденько побігли до ставка, який був зовсім недалеко. Поклали речі на великий камінець і засперечалися, хто буде прати мамину велику хустку. Та вона, не

діждавшись закінчення суперечки, впала у воду і попливла собі за течією. За нею зсунулася з камінця і хустина Марусі. Швидко вода відносила хустини, а дівчатка, розгублені і злякані, тупцювали на великому камені, але у воду не наважились стрибати, бо знали, що від самого каменя – велика глибочінь. Про це говорили старші. Поверталися з річки невеселі і аж поки мама не прийшла з роботи, не пустували, не бігали по подвір'ї.

– Щось трапилось? – запитала Софія дітей.

– Ми хустки на річці хотіли попрали, та вони упали у воду і попливли, – відповіла старша донька.

– А ви ж хоч у річку не стрибали самі за ними? – злякано запитала мама.

– Та ні, ми боялися, бо там глибоко.

– От і молодці. А хустки ми нові купимо. І більше без дозволу не ходіть самі прати на річку. Добре? – сказала і зітхнула полегшено: ще одного страшного горя уникнула родина з Божою допомогою.

Після цього випадку дочки не ходили з пранням до річки.

* * *

Серпень тисяча дев'ятсот п'ятдесят першого був гарячим і задушливим.

Жданого дощу все не було. Городиня мліла, мучилась від спеки. Софія вже руки пообривала, носячи воду з копанки на капусту, помідори й огірки. На городі було так спекотно, що навіть земля потріскалась. У леваді все ж було краще – рятували могутні верби і джерельна вода в копанці: то ж молодиця залюбки набирала воду і поливала городнину.

Босим ногам було приємно, коли з відра вихлюпувалася вода.

Це був справжнісінький рай для душі: пахло сіно, берегові дивоквіти.

Але зненацька гострий біль різонув по всьому тілу, і жінка, залишивши відро на березі, поволі пішла стежкою до хати.

Вона зрозуміла: починаються пологи.

– Господи, допоможи мені на світ явить дитя! – молилася тихенько, перемагаючи неймовірні муки.

Свекруха якраз була на подвір'ї і зрозуміла все:

– Давай я тобі допоможу, дочко!

Як любляча мати, знову прийняла пологи в невістки.

Народився хлопчик на превелику радість батьків.

– А що, гарний у вас братик? – спитала бабуся у старших онуків.

– Поганий, бо червоний та ще й кричить, – відповіла Маруся.

– Це він сьогодні такий, а завтра буде біленький, – запевнив тато.

Хіба ж могли сестрички передбачити наперед, скільки радості і щастя подарує малий?

А він підростав, коханий у їхній любові, таким красунчиком, цікавим, розумненьким.

Старші діти вчили малого і ходити (так не терпілося взяти його за ручку і повести до своїх друзів), і розмовляти (він же схоплював усе зразу: нові слова і речення).

Не тільки сестри любили братика, але і їхні подружки: вони його одягали у все, що було найкраще, милувалися ним і навіть приміряли на нього фату із старої марлі та підфарбовували буряковим соком щічки й губенята.

Хлопчик, певне, думав, що так і треба слухатися сестричок, і ніколи не виявляв свого незадоволення.

Бувало, мама втрутиться, коли дівчата тягнуть дитину кожна до себе:

– Чого ви сперечаєтеся, з ким він піде гуляти? Беріть його за ручки, одна й друга, і ведіть, куди налаштувалися іти.

Аж тоді мирилися сестрички і в повній злагоді ішли до своїх подружок, ведучи обидві малого.

* * *

Спливали роки, як вода у Шполці. Виріс садок, який вони посадили з Михайлом після війни.

Чого там тільки не було: і груші, і абрикоси, і яблуні, і сливи, і смородина, і порічки.

Є дітям чим поласувати.

А за старших у цьому раю – столітні груші-дички. Ні в кого на кутку таких не було.

Тому дітвора сусідська нетерпляче чекала, коли вродять у діда Назарія груші і налітала на них, поки ніхто не бачив, набиваючи повні пазухи. А старий, як завше під чаркою будучи, лише усміхався в бороду:

– Хай думають, що я їх не бачу, хай збирають, бо ні в кого тут таких немає. Ще мій батько Семен із моїм дідом Данилом посадили ці груші. Тоді молодим унтер-офіцером прийшов він, Назарій додому, життя тільки починалося... Шкода, що одна груша не пережила війну – скопив снаряд. Та що там груша, скільки людей не повернулося з тієї війни... Зітхне важко: скільки горя принесла вона родині.

* * *

У Михайла й Софії четверо дітей – школярів.

Добре, що школа через одну хату. Сплять, особливо хлопці, ледь не до дзвінка.

– Вставайте, скоро дзвонитимуть на уроки, – будила бабуся Марія.

– А ще ж треба поснідати. Мати снідання вам поставила на столі.

– Марусю, досить видивлятися у дзеркало, бо точно не потрапиш на урок.

– Бабусю, еге ж я гарна, кучерява і чорнява, не те, що сестра.

– Та не біда, що вона без кучерів, зате її он як хвалять у школі. Розумниця. Та й Ваня від неї не відстає, гарно вчиться, найкраще у класі.

І Петя вдатним до навчання народився, але гульки з товаришами йому трохи заважають. Нічого, підросте, то виправиться, врозуміє, – мовила бабуся, милуючись своїми онуками.

Аж тоді полегшено зітхне, як всі четверо вибіжать – випурхнуть пташенятами з подвір'я.

Отак ішли роки за роками в турботах про дітей: у що їх одягнути, у що взути.

А взування те з плачем добувалося.

У колгоспі робили за палички, отже, грошей і у вічі не бачили.

Перебивалися тим, що продадуть з городу на базарі у Ватутіному.

Чого тільки не носили туди: і квасолу, і огірки, і картоплю...

І ніхто ніколи в хаті не журився, а особливо тоді, коли до батька приходили товариші. За чаркою починалися співи і навіть танці. Усі

колишні фронтовики, що з пекла повернулися живими, часто збиралися за столом. Діти сиділи на печі за батьковим суворим наказом і теж підспівували за дорослими. Тихенько.

Особливо підтягували батькову улюблену пісню «Як я садила айстри білі», а за нею йшли: «Ой мороз, мороз», «Чогось мені дивно, чогось мені сумно», «Їхали козаки із Дону додому».

– Співучими вдалися ваші діти, Софіє, – кажуть, бувало, люди.

– Аякже, було в кого їм удатися, увесь наш рід такий співучий, – задоволено відповість мати.

А діти росли, як з води, до того ж не були ледачими: пасли свої і чужі корови.

Петя з дівчатами-сестричками навперемінки випасав худобу в яру за селом.

І навіть найменший Ваня доглядав гусей, а їх було великий табун. Гонив він його із сусідським хлопцем Васьком аж за залізницю, що за хутором.

До того ж набирав у відро холодної джерелиці у крайньому дворі довжелезної сільської вулиці. Жалів гусенят, щоб не були без води.

Поб'ють бідні діти ноги на колючій стерні, попечуть на сонці носики – матері Софії журба, страждання і морока: треба гоїти дітям рани.

Увечері, натомлена, після ланки, просить напівсонних дітей помити ноги.

А вони ж збиті та потріскані і торкнутися до них не можна.

– Ой, болить! Незаймайте, мамо, так болить! – плачуть – пручаються від маминих ліків: сметаною тамувала рани.

– Терпи, воно поболить і перестане, за ніч хоч трохи загоїться, – умовляла турботлива ненька.

Це влітку, а восени місяць багнюку школярики до школи (їх перевели в школу через греблю) і чоботи не раз погублять у тому болоті, і книжки з вузликів- хустинок повипадають (портфелів у них не було, як і в багатьох інших дітей).

У зимові снігопади і перемети, бувало, й не пускають до школи.

– Наздоженуть прогаяне, вони розумненькі, – говорив батько.

Неблизька дорога до хутора, де живуть Софіїні батьки, та коли приходить холодний грудень і заморозить розм'яклу від осінніх дощів ґрунтовицю, у якій по коліна борсаються завше селяни, тоді приходить довгоочікуване для Михайлових і Софіїних дітей свято Андрія Первозванного – Гандрея по-Стецівському.

Усі четверо дітей біжать охоче за татом і мамою, вибираючи, куди краще стати на ґрунтівці.

Аякже, там, у дідуса Андрія, буде весело їм і радісно. Бабуся Олександра уже напекла калит, і вони сонцями сяють на великому столі.

А коли Софіїна родина переступить хатній поріг, тут уже зустрічатиме запашна солодка кругла калита, що її до гвіздка прилаштував на стрічці дядько Іван (він ще зовсім молодий, хіба трохи старший за своїх племінників). Як почнуть, бувало, гратися, то розум в усіх однаковий, що в племінників, що в дядька.

І вже всідаються найменші Ваня і Петя на коцюбу і «їдуть» кусати калиту. А за воротаря – дядько Іван з квачем у сажі.

– Здрастуйте, ворота! – гукають хлоп'ята.

– Здрастуйте! – відповідає поважно дядько-воротар.

– Чи тут висить калита?

– Тут!

– А ми будемо кусати!

– А я буду квачем кресати!

– А я укушу, – не здається Петя, а за ним і Ваня.

– А як засмієшся, укрешу, – суворо відгукується воротар.

Під веселий сміх хлопчики намагаються все ж таки вкусити калиту, але дядько вимастить в сажу їх так, що потім їм доводиться вмиватися та ще й з милом.

Гарно і весело в дідуса Андрія на Калиту! Додому повертаються усі щасливі, щоб ждати і на наступний рік такого веселого і радісного свята...

На все життя кожному в душу западе це родинне святечко, як і колядочка, і щедрівочка з уст дідусів і бабусь, тата і мами.

* * *

Давно закінчилася війна. У село повернувся Яшка Каплан, та вже не з Любкою, а з Ольгою. Він першу жінку покинув, як померла їхня спільна дитина, з другою жінкою в нього було вже дві дівчинки – Наташа і Тамара. Оселилися недалеко від Софіїного обійстя.

Дочка Люба ходила з Тамарою в один клас, разом гуляли дівчатка. А менша Наташа вчилася в одному класі з Ванею.

Яків працював у сільському продуктовому ларку.

Працюючи в колгоспі за палички, Софія інколи не мала й копійки на хліб. А дітей четверо, усім треба дати їсти, усіх взути, одягнути.

Якось, зайшовши у велику скруту, підійшла до Яшки:

– Дай мені у борг, віддам, як продамо трохи городини.

– Не дам, – рішуче сказав. – Вас тут багато таких знайдеться.

Жінка, спалахнувши від сорому і образи, не стрималася:

– Ти мене, мабуть, забув, як при німцях тебе рятувала? – обізвалася тихо.

– Когда это еще было?! – відповів зверхньо.

Пішла додому, а там дала вже волю сльозам. «Ну, чому, чому так важко їм живеться? Чому такі недобрі є люди?»

Бог із ним, із невдячним Яшком, зате її тішить, що його дочка Тамара дружить із Любою.

Нікому тоді не сказала про своє приниження і біль, а лише згодом, коли пройшли десятки років, і в світі заговорили про відзначення подвигу тих, хто у війну, ризикуючи своїм життям, рятував нещасних євреїв від знищення, розповіла дітям.

* * *

Терпіла-терпіла Софія ці злигодні, та й не стерпіла: зробила дріжджі з хмелем, завдала аж у городі закваску, виміняла за молоко корито і бачка та почала гнати горілку.

Бувало, Михайло із сусідом Явтухом так і чатують, коли жінка дозволить попробувати, чи міцна.

Стала Софія продавати горілку, аби хоч якось взути – одягнути дітей, бо за зароблене в колгоспі не зодягнеш і не взуєш їх.

Першим разом у місто пішла з дівчатами: показати до родичів Маковозів дорогу.

А далі Люба і Маруся вже самі носили горілку.

Дорога неблизька, поки по залізниці, по шпалах пострибають, стомляться.

А там уже тітка Ліза Маковозиха і нагодує смаженою картоплею, і заставить довгенько перепочити перед дорогою назад.

Смачнішої, як та картопля в цих добрих людей, здається, дівчатка й не їли навіть удома. І теплішої і кращої лежанки, на якій відігрівалися після важкої дороги з нелегкою ношею. А якими стали рідними їхні діти - Оля, Льоня, Надя, Митя - назавжди, бо їх об'єднали нестатки і важке повоєнне дитинство.

– Мамо, а Маруся на мостах не хоче оглядатися, а я тільки те й роблю, що кручу головою, чи не їде товарняк або пасажир, – жалілася Люба.

– Мамо, а вона боягузка: по мосту не йде, а переповзає, – насміхалася сестра.

– Бовнизу дуже глибоко і там вода тече, страшно, – виправдовувалася молодша донька.

– Правильно, й оглядатися треба, і прислухатися, доню, ти молодець, що пильнуєш на дорозі, бо береженого й Бог береже, – навчала мама.

Як би важко не доводилось, а на осінь можна буде справити дітям і одяг, і взуття за продану горілку.

– Не мерзнутимуть восени, – тішилася Софія. А на зиму щось треба думати.

– Знаєш, Михайле, я спробую ще й сама трохи продавати. Наступного разу понесу у Ватутіне. Може, знайду купців. Бо жалко і донечок, вони ще зовсім невеликі.

– Ой, дивися, щоб не спіймали та не посадили, як Дуню Купріянишину, – відмовляв чоловік. – Не подивилися ж, що у неї двоє дітей малолітніх.

Та думка піти з горілкою не залишала Софію.

Встала – ще й не думало сіріти, а дійшла у місто до першої хати, як тільки-но почало благословлятися на світ.

– Піду в перший двір, у якому засвітиться світло, – вирішила жінка. В одній із хатин засвітилося, і вона підійшла до причільного вікна. Постукала несміливо і тихо.

– Не чують, – вирішила. І знову ще у шибку легенько торкнулася пальцями. І на велике здивування подорожньої, двері відчинилися і на порозі стала жінка.

– Ви до нас? – запитала господиня.

– Так. Прийшла, може, купите у мене горілку, – несміливо сказала.

– То заходьте в хату, може, й купимо, якщо добра.

– Добра, добра, чоловік мій пробував, то хвалив, – звеселіла Софія.

– Ходімте ж, – запросила ще раз хазяйка.

І Софія переступила за нею поріг, та ледь не обімліла від страху і несподіванки: перед нею стояв молодий міліціонер:

– Хто вас до мене направив?

– Ніхто. Я сама подумала зайти у першу хату, у якій засвітиться. От і зайшла, бо далі несила вже йти.

– Звідки ж ідете?

– Із Стецівки.

– Так, кажете, ніхто не направляв вас до мене?

– Ніхто, можу забожитися.

І до дружини обізвався:

– Дай їй грошей за те, що принесла. Мабуть, не з добра з ночі отакий світ ішла. Діти, певно, є?

– Є, четверо: два хлопчики і дві дівчинки... А зима на носі вже, треба їх узутити і вдягнути.

– Ідїть і нікому ніколи не кажіть, де і в кого були, – наказав строго.

– Добре. Дякую вам, – позадкувала до дверей, міцно затиснувши в долоні гроші.

– Це ж треба: з такого світу нести десять літрів, – почувла вслід. – Не з добра.

Вона від потрясіння і радості, що відпустили ще й заплатили, уже й за пляшки не допоминалася: слава Богу милосердному, відпустили!

– Відпустили, – аж співало серце.

Відпустили! Тепер можна купити дітям взуванку і вдяганку.

Розказувала вдома матері і чоловікові про свою пригоду.

– Ой, дивися, більше не займайся таким ділом, бо й тебе посадять, – застерігали домашні.

Для свекра Назарія, сусідів Явтуха і Миколи – справжнє свято, коли в кущах Софія у великому баку гонить горілку.

Вони пробують, чи ще можна гнати, чи вже кидати:

– От житуха, ти її пробуєш, а вона все капає і капає, – не натішиться сусід.

Обсядуть бака, як мухи мед, і одігнатися не можна.

– Ідіть звідси, бо люди побачать, – просить Софія. – Та ще донесуть у сільраду.

– Хорошо. Спасибі тобі, добра ти душа, – дякували діди.

Та не дарма застерігали жінку – хтось доніс – таки на неї.

І одного дня прийшла міліція з обшуком.

Знайшли і бака, і корито, і заховану горілку в погребі.

Все потрощили, побили, горілку вилили, склали акта, дали переляканій Софії підписатися і свідкам – сусідам теж.

Справа пішла до суду, хоч як не благала жінка і чоловік.

Відбувся суд і виніс вирок: оскільки вона мати чотирьох дітей, присудити їй сплатити величезний штраф.

Прибігли з хутора батьки Андрій і Олександра.

– Не побивайся, дочко, продамо корову і бичка і сплатимо, а тобі буде наука. Раз такий закон, його порушувати не можна.

Слава Богу, що в тюрму не садять.

– А як же ви тепер самі без корови? – запитала.

– Не журися, виживемо, колись ти даси ложку молока, хоча б для Вані, а колись і так обійдемося.

– Спасибі вам, а за молоко не думайте. Діти приносять частенько, вони вже в мене розумненькі.

– От і добре. Дякуймо Богу, що ти вдома з сім'єю і дітьми.

Отак і вийшли із біди, в яку потрапила Софія. Молилась Господу, що порятував від тюрми.

Росли дітки, розцвітали, як найкращі квіти. В усьому старались допомогти батькові – матері.

Синочки наймалися пасти чужу худобу. І свою корівчину добре доглядали.

А донечки влітку вже після восьмого класу працювали на цегельному заводі – заробляли собі на одяг і взуття до школи. Ще й менших братів одягали на осінь.

Гордилися працюючими дітьми Софія і Михайло.

На батьківські збори ходили до школи залюбки: слухали з радістю подяки від учителів за вихованих і розумних дітей.

Пишалися: це ж їхній синок Ваня став першим у школі за всі роки золотим медалістом!

* * *

Швидко плине час. Порозліталися, як ті птахи, діти: дочки заміж повиходили. Сини – Петя в армію служити, Ваня – в Харківський політехнічний інститут навчатися.

На той час нестало батька Назарія, а мати Марія тяжко занедужала. Як могла, рятувала матір.

А вона так гірко страждала: все її тіло горіло у смертельній сверблячці.

– Рак у вашої матері! – як ударили в голову слова лікаря. – Везіть її додому і чекайте.

Не могла невістка дивитися на страшні муки жінки, яка на довгі роки стала її дорогою і рідною людиною.

Попробувала її обливати горілкою і на деяку годину звільняла від свербіння і болю бідолашне тіло.

Стала знову у садку варити горілку і обливати нею хвору.

– Не боїшся, Соню? – питала сусідка.

– Не боюсь, мені страшніше дивитися на материні муки, аніж тюрма, – відповіла.

Якогось дня відвідати хвору прийшла аж із Грушківки Марііна подруга.

Сиділа біля неї два дні, ночувала.

А коли прощалася, йдучи додому, сказала:

– Пощастило тобі з дочкою, добра дитина, як же вона упадає біля тебе, як побивається, як рятує тебе від болю.

– Дуже пощастило, – відповіла Марія. – Вона мені хоч і невістка, але рідніша за рідну дочку, бо та живе даліше і не змогла б так увиватися біля мене щодня і щогодини. Вона й на роботу зараз не ходить, доглядає за мною.

– Невістка, кажеш? Нехай же її Господь береже й на всякому місці від лиха заступає!

На прощання вона поцілувала Софію:

– Дякую тобі, дочко. Ніколи і нікому б не повірила, що є на світі такі невістки.

Смуток і біль огорнули родину, коли нестало матері Марії.

Вона прожила страдницьке життя, зазнала багато горя на своєму віку.

Розказувала невістці, що молодою ще поховала з чоловіком трьох дітей (9, 8 і 6 рочків їм було). Коли двох разом несли на цвинтар, Василько мамі через силу говорив: «А я ж не помру, правда, мамо?»

А з кладовища прийшли, то він уже не дихав. Невідома страшна хвороба забрала і синочка.

– Хіба в мене є серце? Немає, бо якби було, то вже давно б розірвалося.

Війна забрала у них з чоловіком ще двох синів – соколів.

Як же не жаліти було Софії таку матір?!

Скаже, бувало, невістка: «Мамо, до вас просилася з хлопчиком Ялина, десь перелякалося дитя. Може, приймете?»

– Та прийму, як така біда з дитиною.

І, заховавши глибоко свій біль, заходжувалася рятувати чужих дітей.

Була від природи і від своєї матері Лукії теж цілителькою. Знала і від переляку, і від енурезу, і від зубного болю, і пологи приймати.

Не раз, бувало, каже невістці:

– Слухай, дочко, ти маєш добре і чутливе серце, лагідні руки, зможеш допомагати людям. А я тебе навчу, передам тобі все, що вмю і знаю, рятуватимеш людей від біди.

– Добре, мамо. Навчите колись, а поки що самі помагайте людям. До вас ідуть по порятунок, вам довіряють.

І те «колись» все відсовувалося під напругою щоденних нелегких буднів.

А тепер ось страшна хвороба взяла у свої кігті матір і вже не відпускає.

– Не встигли ми з тобою, дочко, зробити те, що я хотіла тобі передати.

– Не журіться, мамо. Попереду є ще час, ось піддужчаєте, станете на ноги і все мені передасте, що задумали.

– Кажеш: устану ще? – запитала хвора і прошепотіла:

– Будь завжди бережена Богом з усім родом, дитино, доню моя.

Вона відійшла у Софії на руках, спокійна і втомлена.

Відходили від Софії найдорожчі люди: і батько Андрій, і мати Олександра.

Слава Богу, що діти подарували їй онуків: Людмилу, Валерія, Ларису, Ольгу, Михайла, Юрія, Олега.

Ними опікувалася, уболівала за них, переймалася їхніми турботами.

Коли сталася біда з найстаршою внучкою, ледь сама не померла від горя, лікувала ще дитину й після лікарні, коли повернулася Маруся з Люсею.

Дочка Люба поїхала на сесію в Київ, пише:

«Мамо, тату, віддайте мого синочка в дитячий садок, бо мені сни тут погані сняться».

І стиснулося материне серце від згадки про страшну подію. Пішла дитина до річки і ледве не втопилася.

Добре, що бабуся Гусарка вибирала огірки і почула дитячий сміх.

Вона висипала з пелени огірки і пішла на сміх.

Два хлопчики біля камінця. Один сміється, а другий – уже й черевички у воду поспадали – просить:

– Дай мені руку!

– Не дам, – сміється.

– І не давай, я зараз дам ручку, тримайся, дитино, я йду до тебе, – тихо озвалася бабуся Гусарка, щоб не злякати дітей.

А сама вже й немолода, ноги від переляку затремтіли. Яюсь вибралася, стала на камені, схопила малого за посинілу ручку, витягла на берег.

– А тепер біжіть мерщій обоє додому, – наказала.

Сама ж слідком прийшла і розповіла Софії.

– О Боже милостивий, я ж наказувала Віті наглядати за ним.

– А вони мене не послухали, я ж слухаюся і сиджу на ганку, – відповів на рік старший хлопчик.

Скільки тоді довелось пережити бабусі – матері! І як тривожилися вона, коли гроза заставляла малих внучат-пастухів на полі, і як губили корів, запасали іноді, були ж бо ще зовсім дітьми.

Вона втішалася і zarazом тривожилася і за Люсю, і за Валеру.

Усе карбами глибокими залягло на її серці, усі переживання і тривоги.

Син Петя з невісткою Наталею жили деякий час із батьками.

На роботу їздили у місто, дітей возили у школу і в дитсадок.

– Чого це тебе учора в автобусі не було? – запитують цікаві пасажери.

– А я впав у закваску, – повідомляє радісно малий Юра, – бабуся поставила її у діжці, а я заглядав і якось туди впав.

В автобусі полягали всі від реготу.

А вже найменшого внука Михайлика, синочка Івана і Олени, ніяк не хотіла віддавати в пастухи, згадуючи, скільки довелося пережити за старших онуків.

– Ти, Михайлику, сховайся, а я скажу, що ти не прийшов, попрошу пастухів попасти за гроші.

А дитині тільки цього й треба, побіг гуляти...

* * *

Занедужав тяжко Михайло, поклали його в лікарню, але й там йому не ставало легше. Рятувала чоловіка, як могла, а того дня він сказав дітям:

«Ви ідіть додому, у вас там скільки роботи, а мати тут хай буде, зі мною».

Зажурені діти пішли з палати. А Михайло взяв Софію за руку і через силу промовив: «Якби все повернулося, як би ми з тобою зажили...»

Останні сили свої вклав він у ці слова, сповнені жалю, і в потиск її руки...

Діти лиш добралися додому, як з лікарні повідомили: «Вашого батька вже немає»...

Софія не захотіла сідати в машину, щоб добиратися додому.

Вона пішла по розталому чомусь лютневому снігу, не відчуваючи, що ноги наскрізь промокли. Несла з собою спогади про прожиті роки, не помічаючи сліз, що котилися дощем по щоках.

Усього в житті було, як на довгій ниві: то холодом повіє зі студеним дощем, то сонцем осяє.

А сьогодні в її родині велике горе, полите серед зими дощем – слізьми.

Кажуть, коли хтось відходить із життя під дощ, то плаче за світом душа. Софія серцем відчувала, що це так.

Важко було пережити втрату чоловіка, самотність каменем налягла на Софію.

Хоча й діти недалеко, навідуються, кличуть до себе, але ж ніч прийде, не знає, як її перебути.

Надумала і пішла на хутір до брата Івана, покликкала невістку Надію:

– Хочу вас попросити, аби мати пожила зі мною. У вас тут гурт, ви розбіжтеся по роботах, діти Серьожа і Вітя в школу побіжать, а мати сама цілими днями, як і я. Однак, вона вже поратись по господарству не може. Нехай іде до мене, трохи поживе зі мною, поки я хоч трохи звикну бути сама.

Слава Богу, зрозуміли її, не заперечували.

З того часу веселіше стало жінці, в'ється – щебече і коло матері, і по господарству клопочеться.

Матуся старесенька, ледве пересувається по хаті, а все ж удвох, а не сама. Виведе її в сіни, посадить на стільчик, вкутає ноги, бо все мерзнуть:

«Дивіться, мамо, по вулиці люди ідуть, дітки бігають, а я тут недалеко, буду до вас навідуватися», – скаже, а сама до роботи візьметься.

До того ж, ніяк не розлучиться з корівчиною, хоча діти просять: «Не держіть уже, мамо, продайте, бо вам важко одній, а ми не набігаємося, у кожного свої турботи». Обіцяє послухати, а ніяк не наважиться залишитися без годувальниці.

А тут сталася біда – пропала корівка! Як же вона зажурилася, скільки поплакала, аж поки не привела із сусіднього села молоду корівчину.

Забігала біля неї, як коло дитини. Так уже її доглядала: і водички, і травички, і бурячка, і пійлечка. Гарна корівка, ласкава, добра і на молочко щедра.

Щаслива Софія: є і діткам, і внукам, і неньці ложка молока.

Аж помолодшала і меткішою стала в роботі, і літ ніби не відчуває.

– Відпочивай, дочко, – просить старенька мати.

– Добре, ось щенавідаюсь до Голубоньки (так назвала годувальницю) та й зайду до хати.

Побігла весела, а вернулася вся в сльозах:

– Мамо, біда, Голубонька пропала.

– Як? Ти ж недавно була коло неї.

– Була. А тепер уже її немає. Горе мені! Це ж якась напасть чи наслання!

Злягла Софія, не могла дивитися, як вивозять із двору її корівчину.

– Не здумай купляти ще корову, бо як уже дві пропали, то так буде і з третьою, – радили родичі і сусіди.

Біда у двір не йде сама, а з малими дітками.

Занедужала старенька Олександра.

Недовго й лежала – день-два, хотіла щось сказати дочці, але не могла, лише з її очей так котилися сльози, що одна одну побивали...

* * *

Поховала Софія матір і згодилася перебраться до дочки. Звикати їй довго не довелось, бо це зовсім недалеко та й з Марусею на одному кутку.

Усі розбіжаться по роботах, а бабусі Софії є ким опікуватися, є з ким гомоніти.

Нащобечуть правнучата їй, нащобечуть, а вона їм казочку розкаже, кашкою нагодує, колискової заспіває до денного сну.

Може, й стомлювалася вона, але ніколи не говорила, що їй з дітьми важко, не жалілася, що зайве пустують.

Вона завжди уміла вчасно підтримати, заспокоїти, поцікавитися, як у дітей і внуків ідуть справи на роботі: як пройшов далекий рейс у сина Петра, як у доньки-кухарки Марусі минув робочий день, що готували школярам на обід, як ідуть жнива в колгоспі, де головував

син Іван, як готується школа, у якій директоркою Люба, до роковин Малої академії.

– Мамо, їде велика делегація студентів з викладачами з Черкаського педінституту, я хвилююся, – якось сказала дочка.

– А ти не переживай. Прийемо, вареників наваримо, усім вистачить. Ще й узвару подамо.

– Спасибі вам, – вдячно мовила донька.

Уже немолода, а не стомлюється ходити пішки і до церкви в сусіднє село, і на шкільні свята, які часто відбувалися в Крицькому саду.

Вона любила і своїх, і чужих дітей.

Сяяла до всіх сяйвом своїх проліскових очей, які і з віком не помарніли, не потьмяніли. Такою залишається Мати... Справжня.

* * *

Пронеслися над Софіїною долею роки, як шалені коні: ні загнудати їх, ані припнути. Сила вже не та: ані до печі заглянути, ані картоплинку обчистити, чи курочкам посипати. Зажуриться собі, бувало.

– А скільки хліба, короваїв, пирогів напекла дітям і внукам за своє життя, – зітхне невесело. – А тепер десь поділася, зникла сила.

– Та ви, мамо, відпочиньте, за свій вік наробилися. Ось книжечку прочитайте новеньку, внучок привіз, – заспокоїть дочка.

Любить мати дуже читати. І навіть коли стала інвалідом по зору, і тоді читання було її улюбленим відпочинком.

І треба ж такому горю статися: у неї якось уночі раптом заболіло так око, що біль годі витримати!

Повезли діти у Шполу до лікарні.

Оглянувши матір, лікарка сказала: треба негайно видалити хворе око, аби не стало більшої біди.

Діти в один голос:

– Ні, не дозволимо цього робити! Як!? Залишити стареньку калікою?

– Не плачте, діти, не побивайтеся. Як лікар каже, так і зробимо, щоб потім ще більше не жалкувати, – заспокоїла їх.

Мужність, мудрість, сила духу, витримка передалися рідним.

Повернувшись з лікарні, вона ніколи навіть не натякнула на свою інвалідність: залишалася все такою ж спокійною, впевненою в собі, розважливою, щирою, ніжною, ласкавою і доброю.

– Привезіть мені щось цікаве читати, бо вдома вже все перечитала, – бувало, просить дітей і внуків. І вони з радістю привозили їй художні книжки.

Скільки вона їх прочитала!

А коли дочка видала нову свою поетичну збірку, мати усім друзям, хто приходив до хати, дарувала її:

– Прочитайте. Я вже декілька разів читала! Цікава і корисна книжечка.

– Мамо, не треба, а то люди скажуть, що хвалимося, – просить донька.

– Не скажуть. У твоїй книжці є чому повчитися, – відкаже упевнено з сонячним усміхом на устах.

Її натомлені за життя руки стали і для внуків, і для правнуків теплою затишною колискою, вони дуже любили мудру стареньку бабусю, її тиху мову, ласкаву усмішку.

Раділа, коли діти, внуки, правнуки і праправнучата збиралися за святковим столом і просили її сказати перше слово, яке завжди було жаданим, вагомим і повчальним, як золоте зерня.

Любила казати, що в неї немає невісток і зятів, а є дочки і сини.

Та й вони ж її усі шанували: поприїжджають додому і спершу біжать провідати бабусю, понавозять їй подарунків, солодошів:

– Не треба, діточки, у мене все є, а ви витрачаєте гроші, – просить їх.

– Ми вже самі на себе заробляємо і без гостинця до вас не можемо приходити, – цілуючи стареньку, промовляють весело.

– Ой, не цілуйте мене, бачите, яка я вже негарна стала! – ніяковіючи скаже.

– Не кажіть так, бо ви у нас сама найкраща! – в один голос щебечуть.

Щаслива вона після кожних таких відвідин:

– Слава Тобі, Боже! Гарних, добрих і розумних діточок благословив у родину!

Поезія Ангела

До матері

Наче дощик весняний,
Мені любо-любенько
Зелена неділя
Стала хата центром
Люба ненечко
Батькова сорочка
Намисто
У весняній заметілі рідна хата
Похилі, зігнуті сивенькі
Мати сина тополино виглядала
Чекання
Ой, горлице – удівонько
Позліталися діти до неньки
Все нам у вирій летіти
Мати
У тиші рідної кімнати
Серед шляху одна
Повік з ріднею
Над внуками птахою...
Висота мудрості
Хато – колиско
У казці лиш збуваються дива
Бабуся Олександра
Соняшник відцвілий – батенько старий
Нестало тітки Оксани
Вирій виглядає...
Хмаровища-хмари
Спішіть до матері, сини
Мріялося
Наше сонечко
Перевдягаємо неньку

Ластовиннячко ласкавиться ластів'ятами
Душа у матері святиться благістю
Нічого краще не буває
Сива моя голубонька

До матері

Вишенько, біло – розквітлая, нене!
Ти ж бо найкраща у мене.
І ласкава, й проворна, і всюдисуца,
Бджілко моя невсипуца,
Світла радосте, тепле сонечко,
Ти опора міцна та й для донечки,
Бо складаю безжально і болі, і муки
І на душу твої, і на руки.
Скільки їх випада на дітей –
Ціле лишенько!
Не зігнись від незгод ти моїх,
Хитка вишенько!
Ніжна вишенько, ясний променю,
Ти долаєш життєві шторми
Вкупі з донею.
Буревіям з вітрами та й не здаватися,
Ти навчаєш мене в боротьбі не згинатися.
Ти найкраща у мене, матусенько – вишенько!
Я у серці своїм образ твій навік вишила!

Мені любо-любенько

Мені любо-любенько,
коли поруч зі мною і тато, і ненька,
а ще й ніжна моя бабуся –
я до них усім серцем горнуся.

Мати іде до воріт

Гріє сонцем усіх цілий
вік
ненька невтомно,
дбає про нас
невгамовно.
Сяє блакитною радістю
світ -
Мати іде до воріт!
І щодень, і щогодини
самозречено палить себе
на кострищі
в ім`я щастя дитини.
Все бігом та бігом -
з- під хустини пасмо
білим крилом.
Як земля буде вічно
крутитися
і світ буде допоки,-
не присяде мати-
зарум`янились молодод
щоки.
Очі хлюпають радістю синьо
до дочки і до сина
у росі, у щасливій
сльозі.

* * *

Наче дощик весняний,
Ходить лагідна мама.
Усміх в неї привітний,
Ніби сонечко літнє.
А в очах голубизна,
Як і небо моєї Вітчизни.

Зелена неділя

Пахне клечанням,
Зелен – рутою, і м'ятою,
Сині півники горді
Повсідались під хатою.
Вільха радо із стріхи
Сережками хвалиться,
Дуби і горіхи
До калиноньки залицяються.
Я босоніж ступаю по лезах
Трави-лепехи на долівці, –
Тихо скрикне стебло,
Бризне щасно сльозою,
Віддавши тепло.
(Як до серця мені прилягло!).
Пахне клечанням знову
в хатині у мами...
По долівці в дитинство іду,
обережно ступаю у казку ногами...

* * *

Стала хата центром
Всесвіту безмежного,
від любові безбережного:
порядкує в хаті ненька – горличка
сивенька,
розливає ніжні хвилечки тепла
у душі наші ненька мила, –
хвилечки добра.
У спокої скупані щасливляться
і діти, і внучата.
Ховається жура, і мусить зло
мовчати –
по хаті образом святим
пливе Пречиста Мати.

Люба ненечко

I

Ми з тобою, ненечко, одне ціле,
я — частинка твоя змаліла.
Як нам гарно у світі жити,
землю ласкаву у двох любити.
А вона до нас горнеться, правічна,
Тільки ж ми на ній, мамо, не вічні!
Недалеко розлука стоїть за плечима,
холодно диха.
Сіє лихо на нас з рукава, сіє лихо...

II

Так боюся
Тебе вразить, матусю.
І благатиму долю,
ще й зозулі вклонюся,
щоб не ти наді мною,
як плакуча верба,
голосила в журбі,
а я над тобою
тополино стелила жалі.
Стеблинкою,
павутинкою
потримайся,
за життя позмагайся,
люба ненечко, в світі,
щоб, доглянута,
Очі рідні закрила при дітях.

Батькова сорочка

Пам'ятаю: рукави розставивши,
В хату входила татова сорочка.
І хилилася, хилилась від тепла.
А за нею входили й сороченята
Ті, що ми носили, діти – маленята.
Пахло так тоді в хаті солодко – морозно,
Свято пахло, радістю весняною тривожною.
Ще іскрилися сніжинки,
Квіточки – сльозинки.
Як те грубе полотно
Та до серця прилягло!
В сорочках з морозу і пороші
Які ж сни наснилися хороші!
Жалю мій! На тонкій на синовій сорочці
Не квітують осяйні сніжинки,
Густо – густо повсідалися смутні пилинки.
Не присняться йому сни ті,
Що матері колись наснились,
В чому ж ми, у чому, люди, помилились?!
Батькова ж сорочка, із любові ткани,
Вже давно не замерза,
Виціловує у прискринку її моя сльоза!

* * *

У весняній заметілі рідна хата,
Навіть не впізнати.
У бузкову радість я прийду,
До ненечки – вишні припаду.
А за нею стоять літа та й літа,
Тому вона не старіє, а все молода.
Струмениться молодод льону цвіт з очей,
А із серця – золото обсипа дітей.

Намисто

Голод намисто поїв у баби Марії,
І тепер воно правнучку не зігріє.
І спідниця не буде носиться
у квітах маленьких на ситці.
Десь кожух у Ростові блука, може, й досі,
б'є додому, б'є ніженьки босі.
Та не дійде – несила,
жаль, господарка юна його не носила.
Бо голод зубами клацав, бродив по селі,
І дрижали від страху старі і малі.
А він хазяйнував,
намисто з груби
замуроване виривав.
Виривав дороге намисто,
поїдав усе чисто.
Аж щелепи йому тріщали,
аж зуби йому хрущали.
Та й дівці було не до нього,
упала голоду в ноги.
А він заморозив навіки її
на стежці заплаканій у бур'яні.
Без намиста Ганнусю ховали,
бо в Росію воно прошкувало –
Так хотіло шлях заступити смерті,
та спізналися батькові ноги, до крові натерті.
Через силу добився до хати,
а її не впізнати.
Пустка та й годі,
бур'яни вище хати танцюють в городі.
Став на порозі, засмучений,
де ти, доню моя незаручена?
Я ж намисто на хліб не зміняв,
для весілля твого зберігав...
Та й упав, похилившись на лаву,
в вузлуватих руках нещасливе намисто ридало.

Похилі, зігнуті сивенькі,
голубоньки старенькі –
усе частіше відлітають в ірій
і розтають, як цятки сірі.
Не прилітають навесні,
лиш посилають здалеку пісні,
яких душа жде, як причастя,
жаданого, солодкого, як щастя.

Чекання

Скільки вишні зацвітали у рідному краї,
Скільки зими порошею вже їх замітали,
Скільки разів лелеченьки вертали до хати,
Лиш кровиночки з війни
Не діждеться мати.
Тільки встане сонце –
Мати зором у віконце –
І який цей світ болючий,
Із сліз зітканий, пекучий!

Ой, горлице – удівонько

Ой, горлице – удівонько,
Сива твоя голівонька,
Побіліла в самотині -
Сонцем була у родині.
З дітьми батька виглядала,
Долю свою викликала,
Поки склала крила:
Летіти несила...

Мати сина тополино виглядала

Мати сина тополино виглядала,
А ворота з туги впали.
Аж під вікна підійшла сива нехворощ – травиця,
Стріча з сином (ой, давно) матері лиш сниться.
Сниться тільки та примариться,
Над неньчиним подвір'ячком небо хмариться.
А де ж твої внуки, сива мати?
Було б тобі, мати, крил не підставляти,
Було б тобі сина в полині скупати.
Полин – трава та й гіркая,
А матінка та й близькая.
А нехворощ сиву у колиску слати
Було б тобі, мати.
Було б його, мати, у любистку скупати, –
Трава та пахучая,
А розлука із ненькою та й болючая.
Було б сина, мати, в поле посилати,
Де колос зернистий,
Де птах голосистий.
Було б його вчити
Ще землю любити.
Не хилилася б тепер, як суха билина,
При синові живому
Мати – сиротина.

Все нам у вирій летіти

Жалієм матір аж тоді,
як вишнею зів'яне кволо,
ще не пройшовши своє поле,
як слід не надивившись і на світ,
а похилившись від усяких бід
так передчасно,
згорівши зіркою завчасно...

Позліталися діти до неньки

Позліталися діти до неньки,
Пташенятами – внуки маленькі,
Та здоровлять, та щедро віншують,
А вини за собою не чують:
у мами не були давно,
слід прочах.
Перлом чистим – сльозинка у мами в очах.
Бо таке її свято випадає не густо.
(Щоб веселощі й гамір дитячий),
Про це знають удвох –
Мати сива, стара,
І хатиночка – пуста.

У тиші рідної кімнати

Голубі фіранки в смужку золоту,
мамину усмішку вічно молоду –
у своєму серці я завжди ношу,
і до білої хатини все лечу, спішу.
Там, у тиші світлої рідної кімнати
жде мене у радості й печалі
найдорожча в світі –
Мати!

Мати

Час як підходить – Мати на пошту виходить.

Хустину – ворона чорного, що на голові
кряче,

Змінить на білу, на радісну наче.

Празник у матері – ніби і справді сини
обізвались,

Ніби з війни повертались.

А так –завше в Матері чорним вишита
сорочка,

Тужить, як чайка підбита: – Синочки!

Синочки...

-А мені ось за голови ваші хлібина

й консерви ...

Дзвонять із неба! Ось вибухнуть струнища –
нерви!

Крайка неба – пояс червоний козачий,

Лазурова габа – смуток юначий,

А рожевий крайчик навколо –
то дівоча невідома доля.

А темний, аж синій –печаль материнська
за сина.

Не діждалась з війни молодих
козаченьків –

У сльозах все життя натужилася рідная
ненька,

Їй держава платила по дванадцять рублів
за кожного сина...

За Петруся білявого...

За Миколку чорнявого...

І матуся щомісяця консерви купляла,

Та гіркі і пекучі обіди синочкам
справляла...

Повік з ріднею

Щаслива я: навкруг рідня моя
Цвіте калинно, чорноброво.
Живи, родинонько, перебудь здорова!
Щаслива я – навкруг земля моя,
Квітчає її пісня солов'я.
Вінчає урожай з землею обрій
Там, де ходили роботящі обри.
Щаслива буду я повік з ріднею,
Із матір'ю – Україною моєю.

Над внуками птахою

– Поживіть ще для себе,
Матусенько, – просять діти.
Заквічали оселю, прибрали у квіти...
А вона все сміється,
вже над внуками птахою в'ється.
– Відпочину тоді, як піду за межу.
А поки що для Вас
побіжу та зроблю,
побіжу та зроблю,
побіжу!...

Висота мудрості

Бабуся – грушка зморщена сухенька,
чиясь дбайлива сонцеока ненька
між квітами – внучатами в травицю
сіла – впала сіренькою перепеличкою,
тендітно - невеличкою...
О, скільки радощів і смутку на віку пізнала
сільська бабусенька!

Із честю світлою несе вагу минулих літ,
і не дарма в очах злинялих
нам цвіте той давній дивний цвіт.
І промениться мудрості
для нас ще недосяжна висота,
до серця струменить мадонни – матері
свята і непорочна чистота.

Хато – колиско

Хато – колиско,
пречиста в любистку,
хато моя чарівна,
беззахисна,
в горі сумна!

Падають стіни твої!
Від бід –
і падає світ,
падає сволок
з цвяшком від колиски,
де ми виростили малі,
падає сволок –
і виростають до неба жалі
понад любисток,
і понад бузку шумовиння пахуче,
вище, все вище,
де зорі ясні і немручі...
Жалю ж мій, жалю,
гіркий непомаду,
хата вмирає моя –
з хатою падаю я!

У казці лише збуваються дива

Очі - не очі:
зіниці лиш чорні:
Впали на хату
дитинства літа,
та обсіли
долю її воронням.
Лиш піч одна іще жива.
Та ба!

У казці лиш збуваються дива,
щоб раптом з неї -
калачі рум`яні,
і ми малі зовсім,
і з нами хата,
а в ній живі –
і мама, й тато.

Бабуся Олександра

Накувала зозуленька довгий вік,
а щастя забула.
Взяла війна її сина – соколика,
вернуть - не вернула.
Лічить літа неньці
важка самотина.
Та сивіє, та журиться –
звістки жде від сина.
Важкі руки вироблені,
наче в чайки крила,
склала роки на колінах –
підняти несила.
Руки – колискою теплою, затишною,
А над ними Мати тужить та й білою вишнею:

батенько старий
при синах живих...
плаче безутішно
при дітях успішних.

Не стало тітки Оксани

«Не стало тітки Оксани!» -
Болем упало зрану.
Не стало вдови – горяниці
І ненецьки – жалібниці...
На плечах війну носила,
Синочків п`ятьох без мужа ростила.
Тепер ось не стало вдови – горяниці...
І люди терпінню її прийшли поклониться.
І краялось серце в кожного –
Далека війна тривожила.

Вирій виглядає...

А вже матусенька на лаві...
В хустиночку білесеньку прибрали...
І сонцетепло запишалась,
Купаючись у многолюдді слави
і неслави.
Це, мамо, принесли вам діти
За подароване життя ті скарби:
На серденько цілющі ліки
й рани –карби,
тепер ось потопаєте
в сльозах-печалях,
коли вже вирій виглядає Вас
у дальніх далях.
І квітами встеляють Вам дорогу.

Спішіть до матері, сини

Спішіть до матері, сини,
поцілувати руки в синіх жилах,
шануйте за життя, а не тоді,
коли бере її могила.

Квітчайте матір квітами,
коли вас гріють її очі синьо,
а не тоді, коли на лаві вітряно...
лежить матуся тихо
й голосять квіти у руках у сина.

Тоді їм не доплакатись до мами.
Спішіть, коли іще жива
і снить, й тримається за білий світ
синами - соколами.

Мріялося

Матері

А ще мріялося весноньку ждану стрічатимем,
І вона за рученьку візьме тебе,
Ласкою і сонечком квітчатиме,
Та ще вистелить під ніженьки натомлені
Килими коштовнії, запахуці диво-самоцвіти,
Аби сил набралися
й серденько твоє могло радіти...
Як же ти стомилася, мабуть, рідненька,
Що в зиму відлинула від нас, пташечко маленька?!
Узяла з собою лиш колядочку святу Різдвяну,
Дарувала нам навіки усмішку кохану...

Наше сонечко

Ми ж Всевишньому молились,
І тебе просили, ненько, –
Не спіши від нас, рідненька.
Ти, як квіточка, трималась,
Відганяла злі морози
І над сили, і крізь сльози.
Та у хату вдерлась люто
Прелиха страшна година,
І відходить від родини
найрідніша людина.
Залишила нам у спадок
Усміх ніжний, сонцесяйний
Й доброту, й любов високу,
Ніжність, ласку незвичайну...
Тиха ластівко маленька,
Наше Сонечко тепленьке,
Відлетіла в мороз лютий –
Серця наші болем скуті...

Перевдягаємо неньку

Ми за давнім звичаєм
Тебе, матусю, перевділи –
Одяг твій сусідочці хорошій наділили:
Як його складали
Серцем і душею цілували.
Тут нова сорочечка
В дрібненьких квіточках білесенька,
Спідничка темно-сіра, ненадівана давно,
Зовсім нова, гарнесенька,
Ще кофтина тепла бурячкова,
Дорога тобі була обнова,

І легенька вишивана блузка –
В ній ласкавиться на квіточках
кожня галузка.
Ще святешня хусточка квітчаста, –
Одяг цей любила, мала в ньому
задоволення і щастя.
Що там за межею, що туди від нас поинула,
І як твоїй душі ведеться, ми не знаємо.
Кажуть люди: так годиться – тебе й перевдягаємо.
А якщо не так щось учинили, нам прости.
Знаємо: душа твоя свята
прощення повна й чистоти.

* * *

Душа у матері святиться благістю
І тихим спокоєм вмивається,
Коли з порога: – Мамо, здрастуйте... –
вчувається,
І на устах у сина цвіте усмішка мила.
Тоді у неньки виростають крила,
І прибува джерельна сила.

* * *

Ластовиннячко ласкавиться ластів'ятами
На щедрих рученьках мами,
Що все життя звикли віддавати,
Віддавати дітям, онукам
Хліб рум'яний і до хліба.
Пахучі в ластовиннячку руки неньки,
Молоком – добром ніжно тепленькі.
Рученьки – ластів'ята літають,
Все роботи для себе шукають.
Золотом, золотом золотяться
Ластовиннячка – сонечка, щастя
На рідних рученьках мами.
Боже милий, подовше тримай ти її
поміж нами!

* * *

Нічого краще не буває,
Як ранок новорожденний світає...
Нічого не буває краще в світі,
Як неньці простягають рученята
діти.
Нічого не буває наймиліше,
Як рід збереться в хаті
найрідніший,
Нічого не буває найсвятіше
За слово матері,
що наймудріше.

Сива моя голубонька

I

Уже сива моя голубонька
І віршів моїх не читає,
І не хвалиться:
“Це моя доня їх писала,
Мо ‘хто не знає?”
А в хату хто прийде,
Усім дарує мою книжку
І ніжну, щиру, найтеплішу
В світі білому усмішку.
Прийшла година зла – прелюта,
І сила мамина хворобами закута.
Лежить тихенько сива пташечка,
Та віршів моїх більше не читає,
Лиш усміхом, як перше,
Ясно сяє, сяє, сяє...

II

Пташино воркітлива, ненько,
У пізню – пізню свою осінь
так гідно увійшла,
Як та тендітна квітонька маленька.
І ще чарує усміх незрівнянний твій,
І з очей рідних ллеться ніжна просинь,
Та вже печаль, як смуток сивий, облягає,
На миле і прекрасне чоло спадає.
Така беззахисна, довірлива і щира,
Як те дитя мале,
Що руки простяга і горнеться до всіх,
Хто з ласкою на рученьки його візьме.
Тримається за світ цей білий
Із сил своїх останніх,
Бо знає, як нам, дітям,
Пекельно тяжко буде пережить
Невідворотні миті ті прощальні...

III

Відбула, Віджила, відійшла,
А печаль безбережну пекучу
Лишила у хаті.
А дихання твоє ще витає, здається,
В затишній кімнаті...
Квітом теплим цвіте –
Він єдиний у світі такий –
Голос тихий, святий, щирий,
А ти ж вибрала спокій у мирі...
Наші думи пливуть, як вода
В літню зливу,
В них і біль, і тривога, і каяття:
Чи була з нами, ненько, щаслива?
Якщо ні, то прости –
Ми караєм себе, нерозумнії діти...
Як могла ти маленька сама
Піднімати нас всіх і теплом, і любов'ю
своєю зігріти?
В тебе ж скарбів святих
Вистачало на всіх.
Відлетіла від нас, а сади білопінно цвітуть,
що ти посадила.
І онуки міцніють, правнучата ростуть, –
Твоє ніжне продовження – дива.

Фотоісторія

**Базилевський Микола Іванович -
один із 4-х синів загиблого
на війні у 1943 р. Базилевського
Івана Мефодійовича та Оксани
Назарівни Базилевської
(Брусліновської)**

Брусліновська Любов Михайлівна в ролі Наталки Полтавки

У першому ряду, посередині, у білій хустині -
Брусліновська Софія Андріївна

Весілля **Волосенка Івана Андрійовича** на хуторі

**Волосенко Андрій Васильович
із внуком Сергієм**

Волосенко Іван Андрійович

**Брусліновська Софія Андріївна з внуками: Людмилою, Юрієм, Олегом,
дочкою Любою та правнучкою Танею**

**Брусліновська Софія Андріївна
з внуками Людмилою та Валерієм**

Брусліновська Софія Андріївна з сином Іваном та донькою Любою

Брусліновський Петро Михайлович
з дружиною Наталією та сином Олегом

Брусліновська Софія Андріївна (ліворуч) з чоловіком Михайлом
(крайній праворуч), дочкою Любою (друга праворуч),
тіткою Оксаною та її сином Михайлом, невісткою Катею і внуками

**Брусліновська Софія Андріївна
за роботою на городі**

**Брусліновська Софія Андріївна
з дочкою Любою в Крицькому саду**

Літературно-художнє видання

Л. М. Білозерська

*Ангел наш добрий –
мати Софія*

Верстка, дизайн обкладинки – Склярук Н. В.

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 12.11.2016 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 6,51

Тираж 300 прим. Замовлення № 1977

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi08@mail.ru